

παλαιότερους ύπομνηματιστές του έργου³, προτείνει να δεχτούμε ότι ο Αισχύλος με τη λέξη *ἄγγελος* υπαινίσσεται επαγγελματίες *ἡμεροδρόμους* όπως ο Φιλιππίδης ('Ηρόδοτος 6, 105), ἐνῶ με τὸ *ἵππεις* ἀναφέρεται στὸ περσικὸ σύστημα μετάδοσης μιᾶς εἰδήσης με τὴ βοήθεια ἐναλλασσόμενων ἐφιππων ἀγγελιαφόρων, σύστημα ποὺ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν 'Ηρόδοτο με τὸ ὄνομα *ἀγγαρήιον* (8, 98). Με αὐτὸν τὸν τρόπο διαπιστώνεται ἡ συνύπαρξη ἐλληνικῶν καὶ περσικῶν ἐθίμων, κάτι ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ἄγνωστο σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ δράμα⁴.

'Αντίθετα, οἱ Wecklein-Zωμαρίδης πιστεύουν ὅτι ἐδῶ ὁ *ἄγγελος* δὲν πρέπει νὰ ἀντιδιασταλεῖ με τὸν *ἵππεία* καὶ ὅτι οἱ δύο λέξεις συγκροτοῦν μιὰ ἔννοια κατὰ τὸ σχῆμα «ἐν διὰ δυοῖν»: δηλώνουν τὸν ἐφιππο ἀγγελιαφόρο (πρβ. τὸ *ἄγγελον ἵππεία* στὸν 'Ηρόδοτο 8, 54)⁵. Γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψή τους, ἐπικαλοῦνται τὸν στίχο 116 ἀπὸ τὸν *Οἰδίποδα Τύραννο* τοῦ Σοφοκλῆ οὐδ' *ἄγγελός τις οὐδὲ συμπράκτωρ ὁδοῦ κατεῖδε*, ὅπου ὁ *ἄγγελος* καὶ ὁ *συμπράκτωρ* φαίνεται νὰ ταυτίζονται⁶.

'Ο Roussel, τέλος, μένει ἀναποφάσιτος τονίζοντας τὴν ἀοριστία τοῦ στίχου, ἂν καὶ φαίνεται νὰ θεωρεῖ ἀναμενόμενη τὴν ἀφιξη κάποιου ἵππεία⁷. Πιστεύει μάλιστα ὅτι στὸν στίχο 247 τοῦδε γὰρ δράμμημα φωτὸς Περσικὸν πρέπει μαθεῖν, με τὸν ὁποῖο ὁ χορὸς ἀναγγέλλει τὴν ἀφιξη τοῦ ἀγγελιαφόρου, ἡ λέξη *Περσικὸν* ἀποτελεῖ ἐρμῆνευμα κάποιου ἀντιγραφέα, τὸ ὁποῖο ἐκτόπισε τὴν ἀρχικὴ γραφὴ *ἀγγάριον*. Τὸ ἐρμῆνευμα ὑπαγορεύτηκε, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Roussel, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ξενικὴ προέλευση τῆς λέξεως⁸. Προσωπικὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἐπέμβαση εἶναι ἀδικαιολόγητη — ἄλλωστε δὲν υἰοθετήθ ε ἀπὸ κανέναν νεότερο ἐκδότη—, γιατί διαταράσσεται ἡ λογικὴ τοῦ στίχου, ποὺ θὰ σήμαινε: «τὸ τρέξιμο αὐτοῦ τοῦ ἀθρώπου (γιὰ τὴ γενικὴ ὑποκειμενικὴ πρβ. 'Ηρόδοτο 8,98 *δράμμημα ἵππων*· Ε. Βάκχεις 872 *δράμμημα κινῶν*) μοιάζει νὰ εἶναι ἐφιππου ἀγγελιαφόρου». 'Ο Αἰσχύλος εἰσάγει, ὅπως φαίνεται, τὸν ἀγγελιαφόρο πεζό, ὅπως συμβαίνει πάντοτε στὴν ἀρχαία τραγωδία⁹.

'Αλλὰ καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν Wecklein-Zωμαρίδη δημιουργοῦν ἀρκετὲς δυσκολίες: (α) 'Η ἐπανάληψη τῆς ἀόριστης ἀνωθυμίας τις ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση

3. A. Sidgwick, *Aeschylus Persae*, 'Οξφόρδη 1903, σ. 2, σχόλιο στὸν στ. 14· P. Groeneboom, *Aischylos Perser*, Γοττίγγη 1960 (γερμ. μετ. ἀπὸ τὴν H. Sönnichsen τῆς ὀλλανδικῆς ἐκδοσης τοῦ 1930), II σ. 13, σχόλιο στοὺς στ. 14-5.

4. H. D. Broadhead, *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960, σ. 39-40, σχόλιο στὸν στ. 14.

5. Πρβ. H. J. Rose, *A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus*, "Αμστερνταμ 1957, I σ. 89, σχόλιο στὸν στ. 14.

6. Wecklein-Zωμαρίδη, ὀ.π.

7. L. Roussel, *Eschyle Les Perses*, Montpellier 1960, ὀ. 12-13, σχόλιο στὸν στ. 14.

8. Roussel, ὀ.π., σ. 100, σχόλιο στὸν στ. 247.

9. Βλ. Broadhead, ὀ.π., σ. 94, σχόλιο στὸν στ. 247.

ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ πρόσωπα. (β) Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν *Οιδίποδα* δὲν ἀποτελεῖ πειστικὸ παράλληλο, γιὰτὶ ἐκεῖ πρόκειται γιὰ βραχυλογία, ποὺ θὰ τὴν ἀποδίδαμε, ἔτσι περίπου: «καὶ κανένας συνοδὸς τοῦ Λαίου δὲν εἶδε τὴ δολοφονικὴ πράξη, ὥστε νὰ ἔρθει στὴ Θήβα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀγγελιαφόρου...». Στὸν στίχο μας ὅμως δὲν ἔχουμε τέτοια βραχυλογία¹⁰. (γ) Ἐκεῖνο ποὺ προέχει νὰ τονιστεῖ στὸ ἔργο εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀπουσία εἰδήσεων καὶ ὄχι ὁ τρόπος ἀφιξῆς τοῦ ἀγγελιαφόρου. Ἡ λεπτομέρεια, ἐπομένως, ὅτι τὴν εἶδηση θὰ τὴ μετέφερε κάποιος ἔφιππος δὲν ἔχει τὴ θέση τῆς ἐδῶ.

Τὴν ἀλήθεια νομίζω ὅτι τὴν πλησιάζει περισσότερο ἀπὸ ὅλους ὁ Broadhead, μολοντί δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ συνύπαρξη δύο διαφορετικῶν ἐθνικῶν συνθηθειῶν, ὅπως πιστεύει, ἀλλὰ γιὰ πολικὴ-ἀντιθετικὴ ἔκφραση, ἓνα σχῆμα ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη¹¹. Πρβ. π.χ. οὐθ' Ἑλλάς οὔτ' ἄγλωσσοσ (*Τραχίνιες* 1060). Τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν ἐντοπίστηκε στὸν ὑπὸ συζήτηση στίχο, γιὰτὶ παρουσιάζει μιὰ ἰδιοτυπία: ὅπως ἔχει τὸ κείμενο, στὴ λέξη ἄγγελος πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ἡ ἔννοια «πεζός» ὡς ἀντίθετο τοῦ ἵππειός¹². Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὴ δυσκολία, γιὰτὶ, ὅπως φανερώνει τὸ ἄγγελός ἵππειός τοῦ Ἡροδότου (8,54), ἡ λέξη ἄγγελος χωρὶς ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ δηλώνει πάντοτε τὸν πεζὸ ἀγγελιαφόρο. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, λοιπόν, κοῦτε τις ἄγγελος οὔτε τις ἵππειός σημαίνει «οὔτε πεζὸς ἄγγελος οὔτε ἔφιππος», σὲ τελευταία δηλαδὴ ἀνάλυση «κανεῖς ἀπολύτως ἀγγελιαφόρος», «καμιὰ ἀπολύτως εἶδηση». Ἡ ἐνδεχόμενη ἀντίρρηση πῶς ὁ θεατὴς θὰ φανταζόταν κάποιον ἀγγελιαφόρο νὰ φτάνει πεζὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Περσία μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ γίνῃ συσχετισμὸς μὲ τὴν πραγματικότητά ἢ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ κανόνες τῆς λογικῆς¹³· στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ ἀντίθεση εἶναι αὐτοσκοπός, ὑπηρετεῖ δηλαδὴ μόνον τὸ λεκτικὸ σχῆμα.

10. Βλ. F. W. Schneidewin · A. Nauck, *Sophokles Oedipus Tyrannos*, Βερολίνο 1866, σ. 43, σχόλιο στὸν στ. 116: «Für ἄγγελός τις und συμπράκτωρ ὁδοῦ gilt zunächst als Prädicat πάλιν πρὸς οἶκον ἔκετο aus 114. Statt dessen wird 117 κατεῖδεν gesetzt, was sich an συμπράκτωρ ὁδοῦ anschliesst und streng genommen nur hierzu passt.» R. Jebb, *The Oedipus Tyrannus of Sophocles*, Cambridge 1912 (ἀνατ. Cambridge 1966), σ. 20, σχόλιο στὸν στ. 116: The sentence begins as if ἄγγελός τις were to be followed by ἦλθε, but the second alternative, συμπράκτωρ ὁδοῦ, suggests κατεῖδε.» Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ J. C. Kamerbeek, *The Plays of Sophocles IV: The Oedipus Tyrannus*, Leiden 1967, σ. 52, σχόλιο στοὺς στ. 116-7, πιστεύει ὅτι δὲν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτικὸ ὁ ἄγγελος καὶ ὁ συμπράκτωρ νὰ συμπίπτουν.

11. Βλ. σχετικὰ R. Kannicht, *Euripides Helena*, Χαϊδελβέργη 1969, II σ. 81, σχόλιο στοὺς στ. 229-31.

12. Βλ. Sidgwick, ὁ.π.

13. Γιὰ παρόμοια «παράλογα» παραδείγματα βλ. U. v. Wilamowitz, *Euripides Herakles*, Darmstadt 1959 (ἀνατ.), III σ. 230-231, σχόλιο στὸν στ. 1106.

2. Σοφοκλή άπ. 785 P.

Τò άπ. 785 P. *μόρω λευγαλίω* άποδόθηκε πρόσφατα στη χαμένη τραγωδία του Σοφοκλή *Αΐας Λοκρός*¹⁴. "Όπως είναι γνωστό, ó άσεβής ήρωας πεθαίνει άπό πνιγμό (βλ. *Όδύσσεια* δ 511). Πόσο έλκυστική είναι αύτή ή ύπόθεση τó δείχνει τó γεγονός ότι ήδη ó Haslam είχε σκεφτεί νά συσχετίσει τó σοφόκλειο άπόσπασμα 1062 a Radt *λευγαλία* με τó παπυρικό άπ. 10 g 36, 3 Radt άπό τόν *Αΐαντα Λοκρό* (στόν πάπυρο διαβάζουμε] γάλεαν [)¹⁵, ένώ ó Nauck και ó Pearson τó συσχέτισαν, παρά τó διαφορετικό γένος του έπιθέτου, με τó ύπό συζήτηση άπόσπασμα, άφού ó πάπυρος τότε δέν ήταν άκόμη γνωστός. Με τήν πρόταση, έπομένως, νά άποδοθει τó άπ. 785 P. στη συγκεκριμένη χαμένη τραγωδία συμβιβάζονται οί διστάμενες άπόψεις τής έρευνας, με τήν προϋπόθεση, βέβαια, ότι θά δεχτοΰμε τή γραφή *μόρω*, πού παραδίδει ó κώδικας A (Vat. Gr. 1818) του *Etymologicum Genuinum* και όχι τή γραφή *μύρω*, πού παραδίδει ó κώδικας B (Laur. S. Marci 304) του ίδιου λεξικού¹⁶. Μολονότι ή γραφή *μύρω* φαίνεται νά είναι ή *lectio difficillior* και γι' αύτό συγκεντρώνει τics περισσότερες πιθανότητες νά είναι ή σωστή, πρέπει νά άποκλειστεί με τή σκέψη ότι τó *λευγαλίως* στόν "Όμηρο χρησιμοποιείται σέ περιπτώσεις θανάτου άπό πνιγμό (Φ 281 = ε 312) με τή σημασία «οϊκτρός, óλεθριος», και με τήν ίδια σημασία, άσφαλώς, χρησιμοποιεί τó έπίθετο και ó φιλόμηρος Σοφοκλής, θέλοντας νά δηλώσει άκριβώς τήν ίδια κατάσταση. Με άλλα λόγια: πρόκειται για ένσυνείδητο όμηρισμό με άντικατάσταση τής λέξης *θάνατος*, πού άπαντά στην όμηρική συμπλοκή, άπό τó συνώνυμο (έπίσης όμηρικό) ουσιαστικό *μόρος*¹⁷. Αύτός ό όμηρισμός ίσως άποτελεί άκόμη μιá ένδειξη ότι έδω γίνεται λόγος για τόν θάνατο κάποιου ήρωα τής τρωικής έκστρατείας, όποτε ó πιθανότερος ύποψήφιος είναι ó Αΐας Λοκρός.

Παρ' όλα αύτά πιστεύω ότι οί δυνατότητες άπόδοσης του άποσπάσματος και σέ άλλα πρόσωπα δέν έχουν έξαντληθεί. "Όπως είναι γνωστό, ύπάρχει και ή

14. Βλ. Τ. Καραδαγλή, *Μόρω λευγαλίω*. Παρατηρήσεις στο άπ. 785 P. του Σοφοκλή, *ΕΕΦΣΠΘ* 16 (1977) 27-34.

15. P. Oxy. XLIV (1976) 3151, άπ. 36.

16. Ό Radt, στην πρόσφατη έκδοσή του τών σοφόκλειων άποσπασμάτων (Γοττίγγη 1977, άπ. 785), προτιμά, όπως παλαιότερα ό Nauck και οί έκδότες του *Etymologicum Genuinum* (λ 72) Adler και Alpers, τή γραφή *μύρω*, ένώ τή γραφή *μόρω* ύποστήριξε ό R. Reitzenstein, *Inedita poetarum Graecorum fragmenta, Index lectionum in Academia Rostochiensis* 1 (1891-92) 14, και τήν υιοθέτησε ό Pearson στη δική του έκδοση τών σοφόκλειων άποσπασμάτων (Cambridge 1917).

17. Στην *Όδύσσεια* τά δύο ουσιαστικά συνπάρχουν οί δ' άλλοι φύγομεν θανάτον τι μόρον τε (ι 61), έπειδή άρχικά *μόρος* σήμαινε άπλώς «μοίρα» (π.χ. *Ιλιάδα* T 421) και έπειτα πήρε τή σημασία «βίαιος θάνατος»: βλ. σχετικά Μ. Leumann, *Homerische Wörter*, Βασιλεία 1950, σ. 305 σημ. 75.

μεταγενέστερη σημασία τοῦ *λευγαλῆος* = «ύγρος, διάβροχος», ἢ ὅποια μαρτυρεῖται γιὰ τὸν Σοφοκλῆ καὶ εἶναι λογικὸ ἐπακόλουθο τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ὀλέθριος θάνατος ἐπισυμβαίνει στὸ νερό· οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες θεωροῦσαν φοβερὸ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ θανάτου, γιατί ἡ ψυχὴ δὲν κατεβαίνει στὸν Ἄδη, ἀλλὰ πλανιέται χωρὶς ἀνάπαυση¹⁸. Αὐτὴ ἡ σημασία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα Σχόλια στὴν Ἰλιάδα καὶ τὰ μεσαιωνικὰ λεξικά, καὶ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη μιὰ ἄλλη συμπλοκὴ ποῦ δηλώνει ἐπίσης θάνατο ἀπὸ πνιγμό· πρόκειται γιὰ τὴ συμπλοκὴ *διερὸς μόρος*, ποῦ ἀπαντᾷ στὰ Ἀλικυτικά τοῦ Ὀππιανοῦ (5, 345)¹⁹.

Τὸ ἐπίθετο *διερὸς* σὲ σχέση μὲ πνιγμό τὸ συναντοῦμε ἀκόμη μιὰ φορὰ σ' ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Νικόδημου τοῦ Ἡρακλεώτη²⁰, τὸ ὁποῖο περιγράφει ἓνα ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Ὀφελίωνα:

*Ἀερόπης δάκρυον διερῆς καὶ λείψανα δείπνου
δύσνομα καὶ Ποιὴν ἔγραφεν Ὀφελίων.*

Μὲ τὸ ἐπίθετο γίνεται ὑπαινιγμὸς στὴν τύχη τῆς Ἀερόπης, ποῦ τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀτρέα μὲ πνιγμό γιὰ τὴν ἄπιστη συμπεριφορὰ τῆς. Πολὺ διαφωτιστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ νεότερο Σχόλιο στὸν στίχο 812 τοῦ εὐριπίδειου Ὀρέστη, τὸ ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ χρυσόμαλλο ἀρνὶ ποῦ, χάρις στὴν Ἀερόπη, ἀπέκτησε ὁ Θυέστης καὶ ἔτσι κατόρθωσε νὰ σφετεριστεῖ τὴν ἐξουσία παραμερίζοντας τὸν πρεσβύτερο ἀδελφὸ του Ἀτρέα. Τὸ Σχόλιο συνεχίζει ὡς ἑξῆς: *μὴ ἀνασχόμενος οὖν Ἀτρεὺς τὴν συμφορὰν καὶ δυσχεραίνων ὅτι ἀδίκως ἐστέρηται τῆς ἀρχῆς ὁμοῦ τε τὴν γυναῖκα Ἀερόπην τιμωρεῖται κατ' ἄμφω, καὶ ὅτι ἐμοιχέυετο Θυέστη καὶ ὅτι κέκλοφε τὸ ἀρνίον καὶ δέδωκεν αὐτῷ, ῥίψαζ αὐτὴν εἰς θάλατταν, ὡς φησι Σοφοκλῆς, καὶ τοὺς τρεῖς υἱοὺς τοῦ Θυέστου...ἀποκτείνας παρέθηκεν εἰς τράπεζαν τῷ πατρὶ καὶ αὐτὸν ὕστερον ἀπέκτεινεν κτλ.*

Ὁ Σοφοκλῆς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔγραψε μιὰ τραγωδία μὲ τὸν τίτλο Ἀτρεὺς ἢ Μυκηναῖα (ἀπ. 140-141 Radt) καὶ τρεῖς μὲ τὸν τίτλο Θυέστης (ἀπ.

18. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ *λευγαλῆος* βλ. Καραδαγλῆ, ἄ.π., σ. 31-32. Πρβ. καὶ τὰ Σχόλια στὰ Ἀλικυτικά τοῦ Ὀππιανοῦ I 375: *λευγαλῆος* δὲ κυρίως ὁ ἐν τῇ θαλάσῃ ὀλεθρὸς.

19. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ σύμπτωση τῶν ἐρμηνευμάτων: *λευγαλίον* τὸ ὕγρον (Et. Gen. λ 72· Et. M. 561,28) ~ *διερὸν ὕγρον* ('Ἡσύχιος δ 1641 Latte). *λευγαλίον τὸν δῆγρον*... (Σχόλια στὸ I 119 τῆς Ἰλιάδας· πρβ. τὰ Σχόλια στὸ Υ 109) ~ *διερούς· δῆγρους* ('Ἡσύχιος δ 1643 Latte). Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργεῖται τὸ ζευγάρει *λευγαλῆος μόρος* = *διερὸς μόρος* ὁμοιοπ.χ. μὲ τὸ ζευγάρει *ἕγρὰ κέλευθα* ('Ἰλιάδα A 312) = *διερὴ κέλευθος* ('Απολλωνίου Ροδίου Ἀργοναυτικά A 184).

20. Παλατινὴ Ἀνθολογία 6, 316· βλ. D. L. Page, *Further Greek Epigrams*, Cambridge 1981, σ. 544, ἐπίγραμμα III.

**247-269 Radt)²¹. δὲν ἀποκλείεται μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς τραγωδίες νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ ὁ Σχολιαστῆς²². Μήπως, λοιπόν, πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὴ τὴ δυνατότητα ἀπόδοσης τοῦ ἀπ. 785 P. κ α ι σ' ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δράματα, ποὺ ἀντλοῦν τὴν ὑπόθεσή τους ἀπὸ τὸν καταραμένο οἶκο τῶν Ἀτρειδῶν; Δυστυχῶς ἡ ἀβεβαιότητά μας ἐπιτείνεται ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴ σκέψη ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ μνεΐα τῆς Ἀερόπης σὲ συμφραζόμενα κάποιας ἄλλης τραγωδίας²³ ἢ ἡ τύχη τῆς ἡρώϊδας νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς μυθολογικὸ παράδειγμα. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν ὄχι ἀσήμαντο κέρδος ὁ περιορισμὸς τῆς ἀπόδοσης τοῦ ἀποσπάσματος στοὺς δύο ἥρωες (προσοχή: δὲν λέω σὲ συγκεκριμένη τραγωδία), στὸν Αἴαντα Λοκρὸ καὶ τὴν Ἀερόπη· ἔτσι γνωρίζουμε τουλάχιστον τοὺς ἐνδεχόμενους φορεῖς τῆς σκληρῆς μοίρας —ἐπώνυμα πλέον.

3. Εὐριπίδη «Ἰνώ» ἀπ. 411 N.²

Ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα ἔχει ἤδη διαπιστώσει ὅτι οἱ στίχοι 2-3 τοῦ ἀπ. 411 N.² ἀπὸ τὴν Ἰνὸ τοῦ Εὐριπίδη ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς στίχους 36-37 τοῦ 3ου Πυθιονικοῦ τοῦ Πινδάρου²⁴. Παραθέτω τὰ σχετικὰ κείμενα:

(α) Πίνδαρος (κατὰ τὴν ἔκδοση Snell-Maehler): Πολλὸν δ' ἔνι ὄρει πῦρ
ἐξ ἐνόζ/σπέρματος ἐνθορόν ἀίστωσεν ὕλαν.

(β) Εὐριπίδης: ἴστω δὲ μηδεὶς ταῦθ' ἄ σιγᾶσθαι χρεῶν/ μικροῦ γὰρ ἐκ
λαμπτήρος Ἰδαῖον λέπας/ πρήσειεν ἂν τις, καὶ πρὸς ἄνδρ' εἰπὼν ἕνα/ πύθοιντ' ἂν
ἀστοὶ πάντες ἄ κρύπτειν χρεῶν.

21. Βλ. σχετικὰ A. Lesky, Die griechischen Pelopidendramen und Senecas «Thyestes», *WS* 43 (1922-23) 172-198 = *Gesammelte Schriften*, Βέρνη-Μόναχο 1966, σ. 519-540.

22. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὸ τὸ Σχόλιο πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν τραγωδίαν Ἀτρείδης (βλ. τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Radt στὴν ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῆς τῆς χαμένης τραγωδίας, σ. 162, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία), εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀβέβαιο ὅτι πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν στίχο 1297 τοῦ Αἴαντα καὶ νὰ καταλογιστεῖ στὸν Σχολιαστὴ σύγχυση καὶ παρανόηση τοῦ στίχου αὐτοῦ. Ἡ δυνατότητα νὰ προέρχεται ἡ πληροφορία γιὰ τὸν πνιγμὸ τῆς Ἀερόπης ἀπὸ κάποια χαμένη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ μείνει ἀνοιχτή.

23. Ἡ Ἀερόπη μνημονεῖται στὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ (1295-7), στὴν Ἑλένη (391) καὶ στὸν Ὀρέστη (17-8) τοῦ Εὐριπίδη. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν Φώτιο (= ἀπ. 1062 a Radt) τὸ *λεργιλία* εἶναι γένους θηλυκοῦ, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἑρμῆνευμα («διάβροχος»), καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἐπίθετο τῆς Ἀερόπης, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ κατὰ κανέναν τρόπο ἡ δυνατότητα νὰ συνάπτεται μὲ οὐσιαστικὰ ὅπως *μοῖρα*, *τελευτή* κ.τ.δ. ἢ νὰ ἀνήκει στὴν τραγωδίαν Αἴας Λοκρός.

24. Βλ. H. J. Mette, *Lustrum* 23-24 (1981-82) 142, ἀπ. 539. Τὸ χωρίο τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Εὐριπίδη τὸ συσχετίζει μὲ τὴν παράγραφο 77,4 ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίον τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Θουκυδίδου ὁ E. C. Marchant, *Thucydides Book II*, Λονδίνο 1891 (ἀνατ. Λονδίνο 1961), σ. 220· πρβ. καὶ A. B. Cook, *Associated Reminiscences*, *CR* 15 (1901) 338-345, ἰδιαίτερα σ. 343.

Ἡ ὁμοιότητα εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακή, ἀλλὰ ἡ διαπίστωση ὅτι ὑφίσταται ἐξάρτηση δὲν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτική. Καταρχὴν δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ δύο ποιητὲς νὰ ἐξειδικεύουν μιὰ παλαιότερη εἰκόνα ἀπὸ τὴν περιφραγή «ἐλεγεία στίς Μοῦσες» τοῦ Σόλωνα (ἀπ. 13, 14-5 West): ἀρχῆς δ' ἐξ ὀλίγης γίνεται ὥστε πυρός, / φλαύρη μὲν τὸ πρῶτον, ἀνηρῆ δὲ τελευτᾷ²⁵. Ἀκόμη πιὸ πιθανὴ ὅμως μοῦ φαίνεται ἡ περίπτωση νὰ ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἀνεξάρτητη χρῆση ἑνὸς κοινοῦ τόπου²⁶.

Πραγματικά, ἡ εἰκόνα τῆς μεγάλης πυρκαγιᾶς ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ ἀσήμαντη ἀφορμὴ ἐπανέρχεται καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Σημειῶνω ὅσες περιπτώσεις μπόρεσα νὰ συγκεντρώσω:

(α) Ψευδο-Φωκυλίδης, *Γνώμαι* 144 Diehl-Young: ἐξ ὀλίγου σπινθήρος ἀθέσφατος αἴθεται ὕλη.

(β) Διογένης ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα, ἀπ. 38, 3-7 Chilton: καὶ σπιν-/[θῆρι] μεικρῶ πάνυ τη-/[λίκῳ]νδε ἐπεξάπτεται/[πῦρ.] ἡλίκον καταφλέ-/[γει λ]μένας καὶ πόλεις.

25. Γιὰ τὶς ποιικίλες ἐρμηνεῖες αὐτῆς τῆς ἐλεγείας βλ. A. Spira, *Solons Musenelegie*, στὸ *Gnomosyne* (τιμ. τόμος W. Marg), Μόναχο 1981, σ. 177-196. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ D. L. Page, *Euripides Medea*, Ὁξφόρδη 1938, σ. 75, συσχετίζει τοὺς στίχους 106-8 τῆς *Μήδειας* μὲ αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ Σόλωνα. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Εὐριπίδη μὲ τὸν Σόλωνα καὶ τὸν Πίνδαρο βλ. τὶς παραπομπὲς στὰ οἰκεία λήμματα τοῦ εὐρετηρίου τοῦ βιβλίου τοῦ W. Nestle, *Euripides. Der Dichter der griechischen Aufklärung*, Στουτγάρδη 1901 (ἀνατ. Aalen 1969), σ. 590 καὶ 587-πρβ. τοῦ ἴδιου, *Untersuchungen über die philosophischen Quellen des Euripides*, Λιψία 1899-1901 (*Philologus Suppl.* 8), σ. 630-631.

26. Τόπος εἶναι «ἓνας τρόπος σκέψης καὶ διαμόρφωσης τῆς ὑπαρξῆς καὶ τοῦ κόσμου, τρόπος ποῦ μπορεῖ νὰ χρυσταλλωθεῖ σὲ μιὰ στερεότυπη φραστικὴ διατύπωση—ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό— καὶ ποῦ ἐπιβιώνει στὴν περιοχὴ τῆς λογοτεχνίας» τὸ παράθεμα προέρχεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ A. Obermayer, *Zum Toposbegriff der modernen Literaturwissenschaft*, στὸ *Toposforschung* (Wege der Forschung τόμ. 395, ἐκδ. M. L. Bäumer), Darmstadt 1973, 252-267, ἰδιαίτερα σ. 262. Τὴν ἔννοια τοῦ τόπου στὴ νεότερη ἐπιστῆμη τῆς λογοτεχνίας τὴν εἰσάγει, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ βασικὸ βιβλίον τοῦ E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Βέρνη-Μόναχο 1973 (1948). Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ σημειῶνω παρεκβατικά ὅτι ὁ Curtius στὴ διερεύνηση τοῦ τόπου *puer-senex* (σ. 108 κ.ε. γιὰ τὸν τόπο αὐτὸ πρβ. καὶ L. Arbusow, *Colores Rhetorici*, Γοττίνγη 1963, σ. 118 μὲ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία) κάπως βιαστικά διατυπώνει τὸν ἀφορισμὸ ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῆς γεροντικῆς σύνεσης μὲ τὴ νεανικὴ ἡλικία εἶναι προῖον τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος: βλ. ὅμως Πίνδαρο *Πυθιονικο* 2, 65 *βουλαί... πρεσβύτεραι* (καὶ τὸ σχετικὸ Σχόλιο: *ὑπὲρ τὴν νεότητα βουλεύη*)· 4, 282 *ἐν... βουλαῖς πρέσβυς*· 5, 109-10 *κρέσσονα... ἀλικίας/ νόον φέρβεται*. Πρόσθεσε ἐπίσης W. Peek, *Griechische Versinschriften I: Grabepigramme*, Βερολίνο 1955, ἀρ. 591, 2 (3ος αἰ. μ.Χ.) καὶ ἀρ. 1935, 12 (2ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὴν ἀντίθεση «νεός-γέρος» στὴν ἀρχαία τραγωδία βλ. J. de Romilly, *Le temps dans la tragédie grecque*, Παρίσι 1971, σ. 129-150. Εἰδικότερα γιὰ τὸν τόπο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ βλ. καὶ τὸν αἰσώπειο μῦθο τοῦ ἀετοῦ καὶ τῆς ἀλεπούς (1 Hausrath): ... *θόντων γάρ τινων ἀφ' ἀετοῦ, καταπτάς [ὁ ἀετός] ἀπὸ τοῦ βωμοῦ σπλάγχχον ἔμπυρον ἀνήνεγκεν· οὐ κομισθέντος εἰς τὴν καλιὰν σφοδρὸς ἔμπιστον ἄνεμος ἐκ λ ε π τ ο ὦ καὶ παλαιοῦ κάρφους λ α μ π ρ ἄ ν φλόγα ἀνήψε*.

(γ) 'Επιστολή 'Ιακώβου 3,5: ἰδοὺ ἡλικὸν πῦρ ἡλικὴν ὕλην ἀνάπτει²⁷.

(δ) 'Ισίδωρος Πηλουσιώτης, *Patrologia Graeca* 78, 560 B Migne: οἱ γὰρ σπερματικοὶ λόγοι, οἱ παρὰ τοῦ Δημιουργοῦ ἐξαρχῆς ταῖς φύσεσιν ἐντιθέντες, ὑποτιφόμενοι, εἰ ἀναρριπισθεῖεν, σπινθήρων τρόπον ἐν ὕλῃ κατὰ τὰς τῶν χρόνων συναυξήσεις ἐξάπτεσθαι φιλοῦσιν²⁸. Πρβ. ἐπίσης:

(ε) Λιβάνιος LXII 8 (τ. IV, σ. 350, 7 κ.έ. Förster): Κωνσταντιον... ὃς παρὰ τοῦ πατρὸς σπινθῆρα κακῶν δεζάμενος εἰς φλόγα πολλὴν τὸ πρᾶγμα προήγαγεν.

(στ) Q. Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* VI 3, 11: parva saepe scintilla contempta magnum excitavit incendium²⁹.

(ζ) Δάντης, *Θεία Κωμωδία*, «Παράδεισος», Canto I 34: Poca favilla gran fiamma seconda.

(η) 'Ερωτόκριτος A 465-6 (κατὰ τὴν ἔκδοση 'Αλεξίου): «'Αμ' ἤφηκε κ' ἐπλήθυνε ἡ λαύρα στὸ καμίνι/ κι ἀπὸ μιὰ σπίθα ὀλόμικρη φωτιά μεγάλη ἐγίνη».

(θ) Χειρόγραφο τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν 1514: «σπίθα μικρὴ κι ἀπόμικρη, κρυμμένη στὴν αἰθάλη,/ ποιὸς τό 'λπιζε πὼς θὰ γενεῖ τέτοια φωτιά μεγάλη»³⁰.

Εἶναι εὐλόγο ὁ τόπος γιὰ τὴν ἀσήμαντη ἀρχὴ ποὺ ἔχει ἀνυπολόγιστες συνέπειες νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἐλαμβάνεται ὡς πυρκαγιά ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ μικρὴ σπίθα. Σημειῶνω δύο παραδείγματα:

(α) 'Αριστοφάνη *Εἰρήνη* 608-11: πρὶν παθεῖν τι δεινὸν αὐτὸς (ἐνωεῖ τὸν Περικλῆ), ἐξέφλεξε τὴν πόλιν/ ἐμβαλὼν σπινθῆρα μικρὸν Μεγαρικοῦ ψηφίσμα-

27. 'Αντὶ ἡλικὸν μερικοὶ κώδικες (βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἔκδοση τῆς *Κανῆς Διαθήκης* ἀπὸ τὸν E. Nestle) παραδίδουν ὀλίγον, γραφὴ ποὺ δέχτηκε ὁ B. L. Gildersleeve, *Pindar. The Olympian and Pythian Odes*, Νέα Ὑόρκη 1890 (ἀνατ. Ἄμστερνταμ 1965), σ. 272. Στὸν 'Ιακώβου παραπέμπουν καὶ οἱ μεταφράστριες τῆς *Θείας Κωμωδίας* στὰ Ἄγγλικά D. Sayers καὶ B. Reynolds στὸ σχόλιό τους γιὰ τὸ Canto I 34 ἀπὸ τὸν «Παράδεισο», Harmondsworth 1962, III σ. 58). Πρβ. καὶ Σ. Χρ. 'Αγουρίδη, *Υπόμνημα εἰς τὴν 'Επιστολὴν τοῦ Ἁγίου 'Ιακώβου*, Ἄθῆνα 1956, σ. 58· στὰ παλαιοδιαθηκικά παράλληλα ποὺ μνημονεύονται ἐκεῖ νὰ προστεθεῖ *Σοφία Σιράχ* 11, 32: ἀπὸ σπινθῆρος πυρὸς πληθύνεται ἀνθρακία. Βλ. ἐπίσης Στ. Ν. Σάκκου, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν 'Επιστολὴν τοῦ 'Ιακώβου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 75-76.

28. 'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ 'Ισίδωρος γνωρίζει καὶ ἐρμηνεύει τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ 'Ιακώβου· βλ. *Patrologia Graeca* 78, 1057 B Migne. Γιὰ τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ τόπου στὸ Βυζάντιο βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίαις καὶ πολιτισμός*, Ἄθῆνα 1955, τόμ. 6, σ. 341-342. Ἡ ἀναγωγή τοῦ τόπου ἀπὸ τὸν Κουκουλέ (σ. 341) στὸ χωρίο 11, 32 τῆς *Σοφίας Σιράχ*, ποὺ παραθέτομε στὴν προηγούμενη σημείωση, δὲν φαίνεται πιθανή, ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀρχαιοελληνικά παραδείγματα ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω.

29. Γιὰ ἄλλα λατινικά παράλληλα βλ. A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Λιψία 1890 (ἀνατ. Hildesheim 1964), σ. 311, σὴ λ. scintilla.

30. Βλ. D. Petropoulos, *La comparaison dans la chanson populaire grecque*, Ἄθῆνα 1954, σ. 24.

τος/ κάξεφύσησεν τοσοῦτον πόλεμον [φρολογμὸν Müller-Stübing], ὥστε τῷ καπνῷ/ πάντας Ἑλληνας δακρῦσαι.

(β) Πολύβιος 18, 39,2: ἐκ γὰρ ταύτης τῆς διαφορᾶς καὶ τούτου τοῦ σπινθηρός μετ' ὀλίγον ὃ τε πρὸς Αἰτωλοὺς, ὃ τε πρὸς Ἀντίοχον ἐξεκαύθη πόλεμος.

Ὁ τόπος αὐτὸς ἐγγράφεται σ' ἓνα εὐρύτερο κοινοτοπικὸ πλαίσιο, ποῦ ὡς θέμα του ἔχει τὴ δημιουργία σημαντικῶν ἀποτελεσμάτων —θετικῶν ἢ ἀρνητικῶν— ἀπὸ ἀσήμαντη αἰτία. Σημειῶν μερικὲς ἐνδεικτικὰς περιπτώσεις:

(α) Ἰλιάδα Δ 439-43: ὥρσε δὲ τοὺς μὲν Ἄρης, τοὺς δὲ γλαυκῶπις Ἀθήνη / Δεῖμος τ' ἠδὲ Φόβος καὶ Ἔρις ἄμωτον μεμαῖα, / Ἄρεος ἀνδρόφονοιο κασιγνήτη ἐτάρη τε./ ἦ τ' ὀλίγη μὲν πρῶτα κορύσσεται, αὐτὰρ ἔπειτα/ οὐρανῷ ἐστήριξε κάρη καὶ ἐπὶ χθονὶ βαίνει³¹.

(β) Σόλων ἀπ. 13, 59 West: πολλάκι δ' ἐξ ὀλίγης ὀδύνης μέγα γίγνεται ἄλλος.

(γ) Αἰσχύλου Χοηφόρος 203-4: εἰ δὲ χρὴ τυχεῖν σωτηρίας, / σμικροῦ γένοιτ' ἂν σπέρματος μέγας πυθμὴν (πρβ. καὶ τὰ ἀρχαῖα Σχόλια: εἰ Ὀρέστου ἐστὶν ὁ πλόκαμος, γένοιτ' ἂν ἐκ μικρᾶς προφάσεως μέγα ἀγαθόν).

(δ) Σοφοκλῆ Αἴας 1148-9: σμικροῦ νέφους τάχ' ἂν τις ἐκπνεύσας μέγας/ χειμῶν κατασβέσειε τὴν πολλὴν βοήν³².

(ε) Ἐρωτόκριτος Α 297-8: « Ἀρχὴ ἦτονε πολλὰ μικρὴ καὶ ἄφαντη δίχως ἄλλο, / μὰ τὸ μικρὸ μὲ τὸν καιρὸ ἐγίνηκε μεγάλο» (πρβ. Α 305 κ.έ.)³³.

31. Τὸ χωρίο αὐτό, ἐλαφρὰ παραλλαγμένο, ἀπαντᾷ στὴν *Αἰνιὰδα* τοῦ Βιργιλίου (4, 176· πρβ. Curtius, ὁ.π., σ. 113), ὅπου ὁμοίως ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ φήμη. Ὁ Στ. Α. Ξανθοῦδιδης στὴν ἐκδοσὴ του τοῦ *Ἐρωτόκριτου* (Ἡράκλειο 1915, ἀνατ. Ἀθήνα 1973, σ. Ικκxviii σημ. 2) παραβάλλει τὸ ὁμηρικὸ χωρίο μὲ τοὺς στίχους Α 1585-6 ποῦ παραθέτω παρακάτω.

32. Ἡ ἐνταξὴ τῶν στίχων αὐτῶν στὴν ομάδα τῶν χωρίων ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ, τὰ ὅποια συγκεντρώνουν οἱ W. Schmid καὶ O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, Μόναχο 1934, II σ. 316, σημ. 1 (πρβ. W. B. Stanford, *Sophocles Ajax*, Λονδίνο 1963, σ. 195-196, σχόλιο στὸς στ. 1077-8) δὲν εἶναι ὀρθή, γιὰ τὴν ομάδα αὐτὴ δὲν ἔχουμε τὴν κλιμάκωση ἐνὸς καὶ τοῦ ἴδιου πράγματος (π.χ. μικρὸ σύννεφο-νεροποντή, σπῖθα-φωτιά), ἀλλὰ ὁ λόγος γίνεται γιὰ τὴ δύναμη ποῦ ἀσκεῖ κάτι μικρὸ πάνω σὲ κάτι μεγάλο. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις:

(α) Αἴας 1077-8: ἀσήμαντη αἰτία καταβάλλει ἓνα μεγάλο σῶμα (πρβ. Λουκρήτιο 4, 898-900).

(β) Αἴας 1253-4: τὸ μικρὸ μαστίγιο κατευθύνει τὸ εὖσωμο βόδι.

(γ) Ἀντιγόνη 477-8: τὸ μικρὸ χαλινάρι συγκρατεῖ τὸ ὄργισμένο ἄλογο (πρβ. Ἐπιστολὴ Ἰακώβου 3,3).

(δ) *Ἡλέκτρα* 415-6: μιὰ μικρὴ λέξη καταβάλλει ἢ ἀνορθώνει τὸν ἄνθρωπο. Δὲν εἶμαι καθόλου βέβαιος ὅτι οἱ Schmid-Stählin ἔχουν δίκαιο, ὅταν ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ παραπάνω τόπος ἔχει ἐνδεχομένως σοφιστικὴ προέλευση· θὰ ἔλεγα μάλλον ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ παρατήρηση τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

33. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ὁμοιότητα τῶν στίχων Α 311-2 «[τὸ πουλί] καὶ ἀπ' ἄφαντο καὶ ἀπὸ μικρὸ ποῦ ἔτον, ὄντεν ἐφάνη, / κορμί, φτερά καὶ δύναμη καὶ μεγαλότη κάνει» μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος τοῦ Κρουστάλλη «Στὸν σταυραετό» (ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1959, σ.

(στ) 'Ερωτόκριτος Α 1585-6: «γιατί τή φύση τὸ κακὸ πολλὰ κακὴ τὴν ἔχει:/ μ' ἓνα πόδ' εἶναι ὄντε κινᾶ καὶ μὲ τὰ χίλια τρέχει».

4. Ἱμέριος *Oratio XLVIII, 10* (σ. 200, 105-109 *Colonna*)

'Εθέλω δὲ ὑμῖν καὶ Ἀλκαίου³⁴ τινὰ λόγον εἰπεῖν, ὃν ἐκεῖνος ἤσεν ἐν μέλεσι παιᾶνα γράφων Ἀπόλλωνι. ἐρῶ δὲ ὑμῖν οὐ κατὰ τὰ μέλη τὰ Λέσβια, ἐπεὶ μηδὲ ποιητικός τις ἐγώ, ἀλλὰ τὸ μέτρον αὐτὸ λύσας εἰς λόγον τῆς λύρας.

Τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Ἱμέριου παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί ἀποτελεῖ μιὰ ἐνσυνείδητη παραλλαγή ἐνὸς γνωστοῦ πλατωνικοῦ παράλληλου³⁵. Στὴν *Πολιτεία* (393 d8) ὁ Σωκράτης γιὰ νὰ δείξει τί σημαίνει ἀπλή διήγηση ἀφηγεῖται σὲ πεζὸ λόγο ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Χρῦση (*Ἰλιάδα*, ραψ. Α). Τὴν ἐπιλογή τῆς πεζῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἐπεισοδίου ὁ Σωκράτης τὴ δικαιολογεῖ ὡς ἐξῆς: φράσω δὲ ἄνευ μέτρον· οὐ γάρ εἰμι ποιητικός. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἱμέριου πάλι πρόκειται γιὰ τὴν πεζὴ ἀπόδοση ἐνὸς ποιητικοῦ κειμένου, τοῦ ὕμνου πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ἀλκαίου³⁶. Ἡ αἰτιολόγηση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια, καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ λέξη εἶναι τὸ ἐπίθετο *ποιητικός* σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρήση ἔμμετρου λόγου. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σοφιστῆ Γοργία³⁷ τὸ μέτρο θεωρεῖται καίριο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ποίησης. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* του³⁸ ἀμφισβητεῖ τὴ σημασία τοῦ μέτρον ὡς κριτηρίου γιὰ τὸν ὀρισμὸ ἐνὸς ἔργου ὡς ποιητικοῦ.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

185): « Ἀπὸ μικρὸ κι ἀπ' ἄφαντο πουλάκι, σταυραχτέ μου, / παίρνεις κορμί, μὲ τὸν καιρὸ, καὶ δύναμη κι ἀγέρα».

34. Ὁ κώδικας R παραδίδει ἀνακαῖον· ἡ εὐστοχη διόρθωση τῶν ἐκδοτῶν, ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ λόγου τοῦ Ἱμέριου (σ. 201, 121), ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη μιὰ συγγενικὴ παρανόηση ποὺ ἔγινε στὸ κείμενο τοῦ Ἀμμώνιου *De adfinium vocabulorum differentia* 162 Nickau. Ὅπως ἔδειξε πειστικὰ ὁ Μ. Ζ. Κοπιδάκης (*Ἑλληνικά* 28, 1975, 184), ἐκεῖ πρέπει ἀντὶ ἀνακαῖοι νὰ διαβάσουμε Ἀγκαῖοι.

35. Γιὰ τὴ σχέση Ἱμέριου καὶ Πλάτωνα βλ. E. Richtig, Himerius und Plato, *ByzJ* 2 (1921) 1-32, ιδιαίτερα σ. 13.

36. Γιὰ διεξοδικὴ συζήτηση τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀλκαίου βλ. D. Meyerhoff, *Traditioneller Stoff und individuelle Gestaltung. Untersuchungen zu Alkaios und Sappho*, Hildesheim 1984, σ. 162-172.

37. Ἐλένης ἐγκόμιον 9 μὲ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ M. Untersteiner, *Sofisti. Testimonianze e frammenti*, Φλωρεντία 1960, τόμ. II, σ. 99. Πόσο διαδεδομένη καὶ παγιωμένη εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ ἔμμετρο κείμενο εἶναι καὶ ποιητικὸ τὸ δείχνει ὁ σημασιολογικὸς διαχωρισμὸς ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀμμώνιο 303 Nickau: *λόγος ποιήσεως διαφέρει λόγος μὴν· γὰρ ἔστιν ἡ δίχα μέτρον σύνταξις, ποιήσις δὲ ἡ σύνταξις ἢ μέτρον κοσμομένη*.

38. Βλ. 1447 a 28-b 2 μὲ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ D. W. Lucas, *Aristotle Poetics*, Ὁξφόρδη 1968, σ. 58-59, καὶ M. Fuhrmann, *Einführung in die antike Dichtungstheorie*, Darmstadt 1973, σ. 5-6.

NOTES ON THE FIRST PROEM OF THE *GEORGICS* IN ITS RELATION
TO THE PROEMS OF LUCRETIUS

The introductory section of the first Book of the *Georgics* (1-42) betrays immediately Virgil's literary debt to the invocation of Venus opening the *De rerum natura*¹. The influence of other Lucretian prologues on the first proem of the *Georgics* has also been pointed out in relation to l. 41². In the programmatic statement of his didactic poem Virgil placed himself within the tradition of the genre and naturally sought to emulate these proems which carry the principal message of the poem of his great Roman predecessor³. I will attempt below to show that *Georg.* 1,1-42, contains further allusions to the prologues of the *De rerum natura*.

Both the invocation of rural deities (5-23)⁴ and the invocation of Octavian as a god-to-be of agriculture (24-42)⁵ function allusively as substitutes for the

1. See W. A. Merrill, Parallels and Coincidences in Lucretius and Virgil, *University of California Publications in Classical Philology* 3 (1918) 135-247; F. Jacoby, Das Prooemium des Lucretius, *Hermes* 56 (1921) 35-65, 40; W. Richter, *Vergil, Georgica, herausgegeben und erklärt*, München 1957, 124; L. P. Wilkinson, *The Georgics of Virgil: A Critical Survey*, Cambridge 1969, 75-76; V. Buchheit, *Der Anspruch des Dichters in Vergils Georgika*, Darmstadt 1972, 18f.; W. Nethercut, Vergil's *De Rerum Natura*, *Ramus* 2(1973) 41-51, 41; M. C. J. Putnam, *Virgil's Poem of the Earth: Studies in the Georgics*, Princeton 1979, 18 and n. 2.

2. Richter, *op. cit.*, *ad loc.* For a survey of literature on the influence of Lucretius on the *Georgics* see A. Dalzell, A Bibliography of Work on Lucretius, 1945-1972, II, *CW* 67 Cox, Lucretius and his Message: A Study in the Prologues of the *De Rerum Natura*, *G & R* 18 (1980) 489-491 and *passim*.

3. For the importance of the Lucretian proems in relation to the whole work see A. S. Cox, Lucretius and his Message: A Study in the Prologues of the *De Rerum Natura*, *G & R* 18 (1971) 1-16.

4. G. Wissowa, Das Prooemium von Vergils *Georgica*, *Hermes* 5 (1917) 92-104, argued that Virgil's catalogue comprises 12 deities (along the line of Varro's invocation of the 12 *di consentes*: *R. R.* 1,1,4ff.), a thesis accepted by the majority of scholars but still disputed by some; for a survey of literature on the number, identification and division into groups of Virgil's gods of agriculture see Richter, *op. cit.*, on 5ff.; K. Büchner, Der Eingang der *Georgica*, *Vergiliana*, H. Bardon-R. Verdière édés., Leiden 1971, 70-91, 71, n. 1; W. Hering, Vergils *Georgica*: Die einleitenden Verse (I 1-42), *ACD* 17-18 (1981-82) 117-139, 122f.; see also n. 7 below.

5. Wissowa, *art. cit.*, 100ff. argued that Octavian is here invoked as τρισκαιδέκατος θεός in the Hellenistic tradition. His interpretation was rejected by K. Witte, Das Prooemium von Vergils *Georgica*, *PhW* 46 (1926) 509-511; E. Cesareo, Studi virgiliani -IV: Ottaviano nel Proemio delle *Georgiche*, *Athenaeum* 9 (1931) 51-70 and 223-242, 52f. and 224, and others, but was accepted by many scholars, like Richter, *op. cit.*, on 24ff. and Wilkinson, *op. cit.*, 163.

invocation of Venus and the eulogies of Epicurus⁶. *Liber* and *alma Ceres* (7) are the first two gods mentioned *by name* in the long invocation of deities concerned with agriculture and are thus given equal prominence with the *clarissima mundi lumina* placed at the head of this catalogue⁷. It has already been pointed out that *alma Ceres* is an unmistakable echo of *alma Venus* (Lucr. 1,2)⁸. But the reference to *Liber* and *Ceres*, here presented as εὔρεται of wine and corn respectively⁹, contains also a polemic allusion to the fifth Proem of the *De rerum natura*. There (1ff.) Epicurus is called a god¹⁰ for having been the εὔρετῆς of *sapientia*, a gift to mankind far superior to the «ancient discoveries accounted godlike» of *Ceres* and *Liber*¹¹. By «promoting» *Liber* and *Ceres* —in Varro's invocation of the *di consentes* (*R. R.* 1,1,5f.) they appear after *Juppiter* and *Tellus*, *Sol* and *Luna*—¹², by referring to them specifically as discoverers of wine and corn and by opting for an invocation which is in part a κατάλογος εὔρετῶν of gifts associated with agriculture¹³, Virgil consciously aimed at disputing the validity of Lucretius' argument.

In the second part of the invocation (24-42) Virgil exchanges Octavian for Venus and Epicurus. In ll. 40-42 Octavian stands for Venus and Epicurus *simultaneously*. As a *divinus futurus* he is invoked to take pity on the farmers who are «ignorant of the way» (*ignarosque viae*) and to help them, like Epicurus who, when men «sought the path of life» (*viam... quaerere vitae*: 2,10), pointed

6. The eulogies occur in l. 62ff and in the third, fifth and sixth proem. The combined allusion to Venus and Epicurus in both invocations implies that Virgil was aware, as modern Lucretian scholars are, that in the *De rerum natura* Venus and Epicurus are counterparts (see E. A. Hahn, *The First Prooemion* of Lucretius in the Light of the Rest of the Poem, *TAPA* 72, 1941, XXXII-XXXIII; J. P. Elder, *Lucretius* 1,1-49, *TAPA* 85, 1964, 88-120, 95, n. 12; F. Giancotti, *L'invocazione a Venere*, *Lucrezio, Letture critiche*, L. Perelli ed., Milano 1977, 8-107, 107).

7. Several scholars identify *Liber* and *alma Ceres* with the *clarissima mundi lumina*, an interpretation which makes them the very first deities invoked; see R. J. Getty, *Liber et alma Ceres* in Vergil, *Georgics* 1 7, *Phoenix* 5 (1951) 96-107; J. G. Griffiths, *Luna and Ceres*, *CP* 63 (1968) 143-145; R. Liver, *Clarissima mundi lumina*. Zu einem Interpretationsproblem im Prooemium von Vergils *Georgica*, *MH* 33 (1976) 33-37.

8. See Putnam's comment, *op. cit.*, 18.

9. Wissowa, *art. cit.*, 94; Richter, *op. cit.*, 118f.

10. See W. Fauth, *Divus Epicurus: Zur Problemgeschichte philosophischer Religiosität bei Lukrez*, *ANRW* I 4 (1973) 205-225; Cox, *art. cit.*, 6ff.

11. For a discussion of this passage of Lucretius see E. Ackermann, *Lukrez und der Mythos, Palingenesia* 13, Wiesbaden 1979, 172ff.

12. For a comparison of Virgil's invocation with that of Varro's see Wissowa, *art. cit.*, 96ff.; Richter, *op. cit.*, on 5ff.

13. See n. 9 above.

the right way to them (*viam monstravit*: 6,27)¹⁴. At the same time Octavian is invoked to favor the bold endeavor of the poet and to teach the ignorant peasants together with him (*mecum*): thus Octavian replaces the Muses normally invoked in proems and recalls Venus who at *Lucr.* 1,24 is asked to become the poet's partner (*sociam*) in writing the *De rerum natura*¹⁵.

The Venus-Octavian relation offered itself for subtler and more extensive exploitation. Octavian was by adoption not only *divi filius* but also a descendant of Venus Genetrix through Iulus and Aeneas. It was precisely along the line of the propaganda of the *gens Iulia* that Virgil represented Octavian as cingens *materna tempora myrto*(28)¹⁶ — a phrase which, slightly varied, is used again of Aeneas in *Aen.* 5,72: *velat materna tempora myrto*— providing a link with the opening two words (*Aeneadam genetrix*) of Lucretius' poem.

In his invocation of Octavian Virgil offers him the choice of land, sea or sky as his province upon suffering apotheosis (25-35) but prays away his overlordship of the Underworld (36-39). The portrayal of the future land god as «giver of crops and controller of weather» (*auctorem frugum tempestatumque potentem*: 27) echoes the invocation of Venus: the goddess has power over «the earth that bears the crops» (*terras frugiferentis*: 3) and over the weather (6ff.); her coming causes the earth to «put forth sweet flowers» (7-8) and the plains to «grow green» (18)¹⁷.

The division of the world into four divine provinces has intrigued some of Virgil's critics¹⁸ and the idea of Octavian's future admission into one of the three *deorum concilia* has shocked others¹⁹. The whole passage will perhaps

14. Richter on 40ff.

15. See Buchheit, *op. cit.*, 19, who, however, fails to see that *mecum* and *sociam* convey the same poetic attitude towards Octavian and Venus respectively.

16. See Richter, *ad loc.* Various suggestions about 1.28 are made by: Cesareo, *art. cit.*, 57; J. Bayet, L'immortalité astrale d'Auguste ou Manilius commentateur de Virgile, *REL* 17 (1930) 141-171, 150; H. Mattingly, Notes on Virgil: Caesar in the First *Georgic*, *CR* 56 (1942) 18-20, 20; G. Hirst, A Discussion of Some Passages in the Prologue to the *Georgics* (I 14,15 and 27), *TAPA* 59 (1928) 19-32, 28f.; Hering, *art. cit.*, 134.

17. Cf. Jahn, *RhM* 58 (1903) 395f.; Richter, *op. cit.*, *ad loc.*

18. Wissowa, *art. cit.*, 103; Cesareo, *art. cit.*, 63; cf. W. Hartke, *Römische Kinderkaiser. Eine Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins*, Berlin 1951, 79, n. 1. For the probable influence of the Proem of Aratus' *Phaenomena* see Wissowa, *ibid.*; Cesareo, *art. cit.*, 69f.; B. Effe, *Dichtung und Lehre. Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts*, *Zetemata* 69, München 1977, 96, n. 31.

19. F. Klingner, *Virgil: Bucolica, Georgica, Aeneis*, Zürich/Stuttgart 1967, 189; P. Boyancé, La religion des *Géorgiques* à la lumière des travaux récents, *ANRW* II 31.1 (1980) 549-573, 571.

appear less perplexing or striking if it is compared with the invocation of Venus in Lucretius. There the goddess's creative power spreads over sky, sea and land (2-3), and the traditional triple division land-sea-sky recurs *four times* within the first twenty lines²⁰. In Virgil, therefore, Octavian is offered a choice of province among those of his «mother» (cf. ... *materna... myrto*). The fourth province, i.e. the Underworld, is a Virgilian addition to the triplet appearing in Lucretius, and has an apotropaic function (*nec tibi regnandi veniat tam dira cupido*: 37)²¹ strongly contrasting with the function of the other three provinces²². A variation of this antithesis occurs in the third Proem of the *Georgics*, where the happy state of Octavian's triumphs, glory and apotheosis, contrasts with the image of Invidia cast into Hell and about to suffer the tortures of Ixion and Sisyphus (37-39) —an allegory of the fate awaiting Octavian's malicious enemies²³. It is, therefore, unthinkable that the ruler who put an end to civil discord and established permanent peace²⁴ should be seized by the dread desire to become the i.e. «king of the Underworld»—, of the realm of death and of the place reserved for the punishment of his opponents²⁵.

University of Ioannina

MICHAEL PASCHALIS

20. See C. Bailey, *Titi Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex*, II, Oxford 1963, *ad loc.*; J. T. Lienhard, The *Prooemia* of *De Rerum Natura*, *CJ* 64 (1969) 346-353, 350; G. Broccia, Il proemio primo del *De Rerum Natura* di Lucrezio, *Lucrezio, Letture critiche*, L. Perelli ed., Milano 1977, 86-97, 87.

21. Richter, *ad loc.*; for *dira cupido* see A. Traina, *Dira Libido* (sul linguaggio lucreziano dell' *Eros*), *Poeti latini (e neolatini)*, II, Bologna 1981, 11-34, 18f.

22. See Hartke, *op. cit.*, 79.

23. For the view that Invidia personifies Octavian's envious opponents see Buchheit, *op. cit.*, n. 600; Boyancé, *art. cit.*, 572f.; and cf. P. Grimal, *Invidia felix* et la 'conversion' de Virgile, *Hommages à Jean Bayet, Collection Latomus* 70, Bruxelles 1964, 242-254. For the view that it applies to the envy that Virgil's poetic triumph will arouse see W. Wimmel, *Kallimachos in Rom*, Wiesbaden 1960, 183f. Wilkinson, *op. cit.*, 170, accepts both views.

24. *Georgics* I, 1-42, was probably composed after the completion of the whole work and is probably later than the Battle of Actium; see Wilkinson, *op. cit.*, 69f.

25. The reference to the Greeks who «admire the Elysian fields» (38), i.e. present an attractive picture of the Underworld, is probably explicable through the implication that they have not known the traumatic experience of the horrors of the civil wars described in *Georg.* I, 463ff.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΒΑΓΩΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

Πριν από δεκαέξι χρόνια ο Antonio Garzya δημοσίευσε στην *Επιτηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (36, 1968, 81 κ.ε.) μία ανέκδοτη ρητορική μελέτη (declamatio) του Βυζαντινού λογίου Νικηφόρου Βασιλάκη (12ος αι.) από τον κώδικα Vind. phil. gr. 321 με τίτλο *Βαγώας δημοκόπος ή ψευδόχριστος*. Το από πολλές απόψεις ενδιαφέρον αυτό κείμενο¹ είναι γραμμένο σε μορφή δικανικού λόγου, όπου κατηγορείται, υποτίθεται στο δικαστήριο, ένα φανταστικό πρόσωπο, ο ευνούχος Βαγώας, για την εξής πλαστή υπόθεση: Υπήρχε ένας σεμνός αλλά για άγνωστο λόγο καθηρημένος αρχιερέυς ονόματι Κοσμάς. Αυτόν και μετά την καθάιρεσή του τον επιβουλεύοταν ένας άλλος κληρικός, ο Ιερόθεος, ο οποίος με τη συγκατάθεση του Βαγώα στοιχειοθέτησε μια σκευωρία εναντίον του Κοσμά. Την ημέρα δηλαδή της Ορθοδοξίας, τότε που εορτάζεται η αναστήλωση των εικόνων, ο Ιερόθεος λέρωσε με μέλι κάποια εικονίσματα και με ψευδομάρτυρα τον Βαγώα ενοχοποίησε τον Κοσμά. Αλλά η σκευωρία αποκαλύφθηκε και ο Ιερόθεος καταδικάστηκε. Ο Βαγώας όμως δεν εγκατέλειψε τον φίλο του: τον περιποιήθηκε στη φυλακή και τελικά τον απέλυσε παράνομα, γεγονός που υποδήλωνε και τη συνενοχή του στη δολοπλοκία. Έτσι τώρα «κρίνεται συνειδότης» ο Βαγώας και εμείς διαβάζουμε το κείμενο της «κατηγορίας».

Ο εκδότης του κειμένου κατάφερε να ξεπεράσει αρκετές κριτικές δυσκολίες και να επισημάνει στο υπόμνημα των πηγών πολλά —προφανώς λανθάνουν πολύ περισσότερα— από τα αρχαία χωρία, που κατά τη συνήθεια της εποχής ενσωματώνει στο λόγο του ο συγγραφέας. Ωστόσο η έκδοση αυτή με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η οριστική². Ως συμβολή για τη βελτίωσή της παραθέτω τις παρακάτω κριτικές, κυρίως, παρατηρήσεις³.

1) Υπόθ. στ. 5 *μελετώμαι τὸν κατήγορον*. Γρ. *μελετώμεν*.

2) στ. 24. Ο Βαγώας προσπαθεί να ελευθερώσει παράνομα τον εγκάθειρκτο Ιερόθεο: *τὸν ἤδη μόνης χειρὸς δημίῳ δυσόμενον ὑφαρπάξιν πειρᾶται* («δυσόμενον dubium»), σημειώνει ο εκδότης στο κριτικό υπόμνημα). Είναι προφανές ότι εδώ χρειαζόμαστε έναν ρηματικό τύπο που συντάσσεται με γενική, για να στηριχθεί η γραφή *χειρὸς*. Την απαίτηση αυτή μπορεί να την καλύψει η διόρθωση *δεησόμενον* (ή ο ποιητικός αντίστοιχος τύπος *δεησόμενον*⁴): πρβ. στ. 134, όπου λέγεται ξανά για τον Ιερόθεο: *χειρὸς δημίῳ δῖται*.

1. Από φιλολογική άποψη είναι αξιοσημείωτα ή πληθώρα αρχαιοελληνικών παροιμιωδών φράσεων και χωρίων από κλασικούς συγγραφείς (ιδίως από τον Αριστοφάνη) και η επιμονή στη χρήση αρχαίων θεατρικών όρων.

2. Είχα αποπερατώσει το σημείωμα αυτό, όταν πληροφορήθηκα ότι επίκειται η συνολική έκδοση των έργων του Βασιλάκη στη σειρά Teubner με επιμέλεια του Garzya.

3. Προφανή τυπογραφικά αβλεπτήματα, που είναι δυστυχώς πολλά, δεν τα συζητώ.

4. Ο ρήτορας χρησιμοποιεί συχνά ποιητικές λέξεις: βλ. παρακάτω, αρ. 11.

3) στ. 60 κ.ε. Ο κατηγορος σε μια αποστροφή προς τον Ιερόθεο, που εξακολουθεί να φθονεί τον Κοσμά, έστω και καθηρημένον, λέει: *εἰ δὲ πού σοι καὶ τὸ μισοπόνηρον ἐπὶ πλέον ἐπέξεσεν, ἀποσβεννύτω σοι τὸ τοῦ θυμοῦ πῦρ ἢ καθαίρεσις. τέθνηκε τὴν ἀξίαν †τίμην† λοιπὸν ἀθάνατα. ἤδη καὶ βαρβάρους ἐσπέισαντο μετὰ τελευτὴν Ἑλληνας. σὺ δ' ὁ τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς ... ἐλέγχῃ καὶ αὐτῶν Ἑλλήνων ὀργιλώτερος.* Σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα ο κώδικας παρέχει για το ύποπτο χωρίο και γραφή *supra lineam* *μαίνη*. Με τη γραφή αυτή το κείμενο γίνεται κατανοητό: *τέθνηκε τὴν ἀξίαν, τί μαίνη λοιπὸν ἀθάνατα;* («ο Κοσμάς έχει πεθάνει ως προς το αξίωμα, γιατί λοιπόν μαίνεσαι εναντίον του αιώνια;», ρωτάει ο κατηγορος τον Ιερόθεο). Για τη σημασία της λ. *ἀξία* βλ. στ. 270 και για τη συντακτική λειτουργία του *ἀθάνατα* πρβ. στ. 521 *ἀλισκομένον ἀναίμακτα*.

4) στ. 91 *Φεῦ τοῦ δρόμου καὶ τῆς σπουδῆς, ἢ περὶ τὴν ἀγγελίαν ἐχρήσατο.* Γρ. ἦ.

5) στ. 107/8 *Θεὸς ὁ ποιῶν κρίμα τοῖς ἀδικουμένοις.* Πρβ. *Ψαλμ.* 102, 6.

6) στ. 117 *σύβαριν (σίβαριν ο κώδικας) ἐδίκνυ τὴν εἰρκτὴν καὶ ὁ δεσμώτης ἐτρύφα.* Γρ. *Σύβαριν*. πρβ. στ. 334.

7) στ. 121 κ.ε. Ο Βαγώας προσποιείται τον ανίδεο: *ἀλλ' οὔτω γεννάδας ἐστὶ καὶ τοιοῦτον αὐτῷ λῆμμα ἐμπέφυκεν, ὡς †ἐπὶ δ'† αὐτοῖς πράγμασιν ἀλισκόμενος πείθεσθαι ἀλλ' ἔτι καὶ θρασύνεται καὶ τὴν ἀπὸ τῶν ἔργων μαρτυρίαν φαῦλον ἠγεῖται καὶ ξυνειδέναί μὲν οὐδὲν ἀπισχυρίζεται, διαπορεῖν δὲ σκέπεται.* Εδώ καταρχήν η γραφή *λῆμμα* χρειάζεται να διορθωθεί σε *λῆμα*. Ως προς το ύποπτο σημείο υποθέτω ότι πρόκειται για φθορά της γραφῆς *οὐδ' ἐπ'* (ὡς *οὐδ' ἐπ' αὐτοῖς πράγμασιν ἀλισκόμενος*). Ὑποπτο μου φαίνεται και το τελευταίο ρῆμα της περιόδου· μήπως σκῆπεται;

8) στ. 140 κ.ε. Εδώ χρειάζονται πολλές αλλαγές στη στίξη και ίσως μία προσθήκη. Διαβάζω ως εξής το χωρίο: *οὔτω τι ξύνθετον οὐκ οἶδεν ὁ νομοθέτης ἀσέβημα· τὸ τοιοῦτον ὅ τι μηδ' ἀπλῶς οἶδε· καὶ οὐ τοῦτο μόνον ἠγνόησεν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἕτερα. καὶ οἱ κακούργοι οὐ παρὰ τοῦτο ἀνεύθυνοι· τὸ γὰρ ὡς ἕκαστα καταλέγειν, ὅσα καὶ ὅπως διαμαρτήσεται, δύσεργόν τε καὶ ἄλλως ἀπέραντον ὄθεν ὀρισάμενος τίς ὁ κακούργων καὶ τί τὸ κακούργεῖν βούλεται τὰς εὐθύνας εὐθὺς ἐπιφέρει, τοὺς δὲ τρόπους, καθ' οὓς ἀσεβῆσει τις, αὐτοὶ προσεφευρίσκουσι <ν οἱ > (πρόσθεσα) μικρὰ φροντίζοντες καὶ τῶν νόμων καὶ τῆς ἐκ τῶν νόμων ποινῆς.*

9) στ. 162 Για μια ακόμη φορά γίνεται λόγος για τη βεβήλωση των εικόνων: *οὗτος (ο Ιερόθεος) ἐχρησε τὰς χεῖρας, σὺ (ο Βαγώας) τὴν ὕβριν ἐσκαιώρησας.* Γρ. *επομένως ἐχρισε*. πρβ. στ. 312 *τὴν δεξιάν... βραχὺ τι προσεπιχρίσαι* (γρ. -χρίσαι) τοῦ μέλιτος.

10) στ. 196 *θαλαττοκότος τὴν τέχνην.* Γρ. *θαλαττοκόπος.*

11) στ. 232-33. Εδώ λέγεται ότι ο Βαγώας με τη θέλησή του έγινε ευνούχος: *ἀνανδρίαν ἑαυτοῦ καταψηφίζεται καὶ ὑποπίπτει τοῖς τέμνουσι, πάντα*

πάσχειν καὶ παρὰ φύσιν δουλεύειν ἔνθα †τὸ κέρ† οὐκ ἀποκνεῖ. Ἡ εικασία του εκδότῃ ὅτι το τελευταίον ῥήμα πρέπει να γραφεί ἀποκνεῖ είναι πολύ πιθανή (πρβ. στ. 242 ἀθεμιτουργεῖν οὐκ ἀπώκνησε). Υποθέτω παραπέρα ὅτι υποκείμενο του ῥήματος είναι η λ. τὸ κέ<a>ρ ἢ τὸ κῆρ (ποιητικοί τύποι, ὅπως νεός, αἶθλος, κολοῦει κτλ. αφθονούν στο κείμενο). Με τις αναγνώσεις αυτές η σειρά του λόγου σ' αυτήν την περίοδο θα είναι βέβαια: ... τοῖς τέμνουσι, ἔνθα τὸ κέαρ οὐκ ἀποκνεῖ πάντα πάσχειν κτλ.

12) στ. 330 κ.ε. Ο κατήγορος απευθυνόμενος στον Βαγῶα τού θυμίζει: ὡς δ' αὐτόχειρ τοῦ κακοῦ μετὰ μικρὸν ὁ κατήγορος (δηλ. ο Ιερόθεος) ἐξελέγηκτο, καὶ περὶ ψυχῆς ἐκινδύνευσεν, οὐ προῦδωκε τὸν ξυναριστέα τὸν ξύμμαχον, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ φρουρὰν ὄντα τὰ Συβαριτῶν ἐκαρύκευε· εἶτα καὶ τῶν δεσμῶν ὑπελύσσε. Καὶ το νόημα καὶ η συντακτικὴ δομὴ του λόγου (οὐ... ἀλλά) υπαγορεύουν ὅτι το προῦδωκε (γρ. πρού-) πρέπει να διορθωθεί σε β' πρόσωπο: προῦδωκε<ς>· για τον τύπο πρβ. στ. 166 ὑπέλιπες. Ἴσως ἀκόμη χρειάζεται να διορθωθεί το ὄντα σε ὄντι.

13) στ. 387 κ.ε. Κατὰ τον ῥήτορα ορισμένα παραπτώματα είναι αυταπόδεικτα καὶ δεν χρειάζονται μάρτυρες, ὅταν οὖν παραβάτες κρίνονται. Τέτοιες είναι οὖν περιπτώσεις του κομπογιαννίτη που πουλάει δηλητήρια ἀντὶ για φάρμακα, του μάγου που γητεύει καὶ του ιερέα που τυχόν ἀνομεῖ κατὰ τις ιερουργίες. Για τη δεύτερη περίπτωση το κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: ἂν τις ὡς ἀλαζῶν καὶ γόης εὐθύνοιτο, οὐκ ἂν ἔχοι λέγειν 'καὶ πηνίκα ἐπῆδον καὶ τί †διεθερευσάμην† καὶ τίς ὁ ξυνίστωρ'. ἀρκεῖ γὰρ αὐτὸς πρὸς τὴν κακοτεχνίαν. Ὡς πρὸς τὴν ὑποπτη γραφὴ πιστεύω ὅτι πρόκειται για τον τύπο διετε<ρ>θρευσάμην, που ταιριάζει ἀπόλυτα στα συμφραζόμενα, ἀφοῦ το ρ. τερθρεύομαι —το σύνθετο φαίνεται πως δεν μαρτυρεῖται— χρησιμοποιεῖται ἀκριβῶς για λαοπλάνους με τη σημασία «εξαπατῶ με λεκτικὰ τεχνάσματα» πρβ. καὶ τις λέξεις τερθρεία, τερθρεύς κτλ.

14) στ. 408 κ.ε. Ο κατηγορούμενος δεν δικαιούται να προβάλλει ὡς αἰτία των πράξεών του τὴν ἑταιρίαν (πρβ. στ. 406), τὴν φιλία, με τον Ιερόθεο, γιατί δεν δικαιολογούνται οὔτε η παρανομία χάριν φιλίας οὔτε η πλήρης συνταύτιση με κακὸ φίλο: εἰ δὲ καὶ φιλία ψυχῶν ξυνανάκρασις, καὶ ὁ φιλῶν ἕτερον† αὐτὸς ὁ φιλούμενος, πολλή τις ἀνάγκη μὴ τὰ πάντα ἐξωμοιωῖσθαι. κὰν ἐκεῖνος ὢν τύχη 'τοῦ πονηροῦ κόμματος' ὑπόχαλκον, τί καὶ σὺ ξυνυπηγήσεις καὶ κίβδηλον;

Εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι η δεύτερη ὑπόθεση (ὁ φιλῶν - φιλούμενος) του πρώτου υποθετικού λόγου αὐτῆς τῆς περιόδου είναι κατανοητὴ καὶ ἔτσι ὅπως ἔχει καὶ με ἐνδεχόμενη διόρθωση του ἕτερον σε ἑταῖρον: «αν καὶ η φιλία είναι, ὅπως λένε —εἶναι ἐμφανῆς ὁ γνωμολογικὸς χαρακτήρας το λόγου— συγχώνευση ψυχῶν καὶ συνεπῶς ὅποιος ἀγαπάει ἄλλον (ἢ σύντροφο) είναι ὁ ἴδιος που ἀγαπιέται, ὡστόσο ἐπιβάλλεται να μὴν ἐπέρχεται πλήρης ἐξομοίωση των φίλων». Ὅπως ὁμως μου ὑπέδειξε ὁ καθηγητὴς Δ. Δ. Λυπουρλής, πιθανότατα

πρόκειται εδώ για αναφορά σε έναν αριστοτελικό τόπο (πρβ. *Ηθ. Νικ.* 1166 a 31 ἔστι γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός, 1169 b 6 τὸν δὲ φίλον ἕτερον αὐτὸν ὄντα, 1170 b 7 ἕτερος γὰρ αὐτός ὁ φίλος ἐστίν, κ.α.). Αυτός ο συσχετισμός, ιδιαίτερα με το τρίτο αριστοτελικό χωρίο, ευνοεί, νομίζω, μιαν άλλη λύση, δηλαδή τη διόρθωση του ἕτερον σε ἕτερος: ὁ φίλων (ἐστι) ἕτερος αὐτός ὁ φιλούμενος. Στον δεύτερο υποθετικό λόγο, όπου πρόκειται βέβαια για ρητορική ερώτηση (κἂν - κίβδηλον:), είναι φανερό ότι η λ. *ὑπόχαλκον* ανήκει στην απόδοση (να μεταφερθεῖ το κόμμα πριν από αυτήν και να γίνει ἐγκλίση τόνου).

15) στ. 424 κ.ε. Ὡς νῦν γε, μάτην ἐξαπατᾶν ἀποπειρᾶ καὶ μετάγεις τὴν αἰτίαν εἰς ἔλαιον. Με τα λόγια αυτά ο ρήτορας αρχίζει ένα νέο κεφάλαιο, όπου αποκρούει διεξοδικά τον ισχυρισμό του κατηγορουμένου ότι παρανόμησε από ευσπλαχνία και οίκτο για τον φυλακισμένο φίλο του. Επομένως η γραφή *ἔλαιον* πρέπει να διορθωθεί σε *ἔλειον*.

16) στ. 434 πολλὸς ἔρρις ἐπ' ἐκκλησίας, ἀπ' ἀγορᾶς, ἐπὶ θεάτρου. Γρ. ἐπ' ἀγορᾶς.

17) στ. 435 πᾶσιν ἀράσσω κακοῖς. Πρβ. Σοφ. Φιλ. 374/5.

18) στ. 438 τῷ λοιπῷ τῶν ἱερέων καταλόγων. Γρ. καταλόγω.

19) στ. 456 μηδ' ἀρχὴν ἑτέραν ἄξιας. Γρ. ἄ<ρ>ξιας.

20) στ. 469 κ.ε. τὸν τε γὰρ προὔχοντα τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ τοῦ μύθου †πατεραλοικιῶος† τὸν πατέρα, κατεταρτάρωσας, καὶ τοὺς λοιποὺς οὓς μὲν ὡς Γίγαντας Τιτᾶνας συνεξωστράκισας, οὓς δ' ὡς Προμηθεῖς ἀνεσκολόπισας... τὸν τοῦ θυμοῦ κεραυνὸν βαρὴν ἐνσεῖων, εἴ ποῦ τις ὑπογρύζειεν. Από τα μυθολογικά παραδείγματα γίνεται φανερό ότι εδώ ο κατήγορος παρομοιάζει τον Βαγῶα με τον Δία, που κατατρόπωσε τους αντιπάλους του. Αλλά ξέρουμε ότι στα κατορθώματα του Δία περιλαμβάνεται και η «καταταρτάρωση» του πατέρα του, του Κρόνου (πρβ. π.χ. Ιω. Λυδού, *Περὶ μηνῶν* 4, 158, σ. 174, 26 Wünsch: ὁ Κρόνος ὡς ταρταρωθεὶς ὑπὸ τοῦ Διός, και αὐτόθι 159, σ. 175, 26: οἱ μυθικοὶ τὸν Κρόνον καταταρταροῦσιν). Συνεπώς τα δεδομένα αυτά επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε στο ὑπόπτο σημείο του παραπάνω κειμένου τη φράση: *πατραλοῖας θεός* (= ο Δίας).

21) στ. 493 κειμένῳ προσεπιμβαίνεις. Πρβ. Αριστοφ. *Νεφ.* 550.

ΣΕΝΑΧΗΡΕΙΜ. ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Ἄγνωστο στὸ σύνολό του παραμένει τὸ ὑπόμνημα στὸν Ὀμηρο τοῦ Σεναχηρείμ¹, ὁ ὁποῖος ἀπὸ δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ποίησης στὴ Νίκαια στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Θεόδωρου Β' Λάσκαρη² (1254-1258) ἔγινε πρωτασεκρητίς³ καὶ μεσάζων ὅταν ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος ἀνέβηκε στὸ θρόνο τῆς Νίκαιας (1258-1261). Δείγματα αὐτοῦ τοῦ ὑπομνήματος διασώζει ὁ κώδ. Leyd. Voss. gr.⁴ F 64 τοῦ 15ου αἰ. (= Le), ὁ ὁποῖος περιέχει τὴν Ἰλιάδα μὲ διάστιχη παράφραση καὶ μὲ περιθωριακὰ σχόλια ἀπὸ τὸν Πορφύριο, τὸν Εὐστάθιο καὶ τὰ σχόλ. hT. Συχνὰ τὸ χφ δίνει διορθώσεις ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι (= Le¹). Ἄπὸ τὰ λιγοστὰ σχόλια τοῦ Σεναχηρείμ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι σ' αὐτὰ λείπει ἡ πληρότητα καὶ ἡ πολυμέρεια πού χαρακτηρίζει τὸ ἀντίστοιχο ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου. Τὸ περιεχόμενό τους εἶναι κυρίως αἰσθητικὸ καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν ἔντονη ρητορικὴ του χροιά. Ἀβίαστα ὁδηγεῖται κανεὶς στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἐκπονήθηκε γιὰ νὰ καλύψει σχολικὲς ἀνάγκες⁵ μέσα στὰ πλαίσια

1. Γιὰ ἄρκετὸ χρόνο ἡ ὕπαρξη τοῦ Σεναχηρείμ παρέμενε στὴ νεότερη ἔρευνα αἰνιγματική. Ὁ K. Lehrs (De Aristarchi studiis Homericis, Λειψία 1833) ἐτυμολογώντας τὸ ὄνομα ἀπὸ τίς ἀραβικὲς λέξεις dschena, kerim (= hortus, henignus) πίστεψε πὼς πίσω ἀπ' αὐτὸ κρυβόταν ὁ Casaubon. Τὸ βιβλίο ὅμως τοῦ Amadeus Peyron (Notitia librorum qui donante Ab. Thoma Valperga-Calysio u.c.l. illati sunt in regi Taurinensis Athenaei bibliothecam, Λειψία 1820) ἔπεισε τὸν Lehrs νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀλήθεια στὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου του. Στὸ μεταξὺ ὅμως ὁ Bernhardt (βιβλιοκρ. στὸ Lehrs, στὸ *Jahrb. für wissenschaftliche Kritik* 1834) εἶχε διαφωτίσει τὴν ὑπόθεση. Περισσότερα βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ Z., Senacherim, *Rhein. Mus.* 18 (1863) 447. Ἀπορία προξενεῖ ἡ παραπομπὴ τοῦ H. Erbse (*Graeca Scholia in Homeri Iliadem*, Βερολ. 1969, τόμ. I, σελ. XXIII) στὸ ἄρθρο τοῦ F. Fuchs (*Byz. Archiv* 8, 1926, 55), γιὰτὶ αὐτὸ δὲν περιέχει καμιά κατατοπιστικὴ πληροφορία γιὰ τὸ Σεναχηρείμ.

2. Βλ. N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII*, Φλωρεντία 1898, ἐπιστ. 217, σ. 271-272.

3. Βλ. I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaeli et Andronico Palaeologis libri tredecim*, Βόννη 1835, I σ. 92. Γιὰ τὰ ἀξιώματα βλ. M. Angold, *A byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascaris of Nicaea (1204-1261)*, Ὁξφόρδη 1975, σ. 160, καὶ ἴδια σ. ὑπόσ. 63. N. Oikonomidès, *Les Listes de Préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σ. 310.

4. Βλ. H. Erbse, ὀ.π., τόμ. I, σελ. XXII. K. A. De Meyler, *Codices Voss. Graeci et Miscellanei* (Bibliotheca Universitatis Leidensis Codices manuscripti VI) Λέυδεν, 1955, σ. 75. Τὸ σχόλιο τοῦ Σ. στὸ Π 85 (= Cramer An. Par. III 1-28) παραδίδει καὶ ὁ κώδ. Paris. gr. 2679 τοῦ 15ου αἰ., ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπόγραφο τοῦ Paris. gr. 2766 τοῦ 14ου αἰ. (βλ. H. Erbse, ὀ.π., I σ. XXVI, τοῦ ἴδιου, *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien*, *Zetemata* 1960, 24, σ. 197 καὶ H. Omont, *Inventaire sommaire des Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale III*, Παρίσι 1888, 38). Τὸ κείμενο τοῦ σχολίου εἶναι καλύτερα παραδομένο στὸν παρισινὸ κώδικα (πρβ. τίς γραφές του: *λέλειται, λόγος*).

5. Πρβ. C. N. Konstantinides, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310)*, Λευκωσία 1982, σ. 19.

τῆς ἐνασχόλησης τοῦ Σ. μετὸν Ὀμηροὶ στὴ σχολή τῆς Νίκαιας, ὅπου δίδασκε. Ἔτσι ἀξία ἔχει μόνο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης στὸ Βυζάντιο.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων στὴν Ἰλιάδα γίνεται φανερό ὅτι εἶναι γνωστὴ στὸ Σ. ἡ παλαιότερη σχολιαστικὴ ἐργασία σ' αὐτήν. Συγκεκριμένα στὸ Π 85 ὁ Σ. ὑπερασπίζεται τὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλέου πρὸς τὸν Πάτροκλο σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ σχόλια βΤ πού τὰ θεωροῦν ἐπιλήψιμα, ἐπειδὴ προδίδουν τὸ ἐρωτικὸ πάθος καὶ τὴ φιλαργυρία τοῦ Ἀχιλλέου. Στὸ Τ 298 ὁ Σ. διαφωνεῖ μετὰ τὰ σχόλια βΤ, σύμφωνα μετὰ τὰ ὁποῖα στὴ φράση «κουριδίην ἄλοχον θήσειν» ἐξυπακούεται τὸ ὤς. Στὸ Η 342 (... ἤγουν ἀμφοτέρωθεν οὔσα), ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὰ σχόλ. D (περὶ αὐτοὺς οὔσα), καὶ στὸ Η 410 παραθέτει αὐτούσια τὴν ἐρμηνεία πού δίνουν τὰ σχόλ. D. Γνώση ἐπίσης τῶν ἀθετήσεων πού ἔχουν προτείνει οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι προϋποθέτει καὶ ἡ φράση στὸ Χ 374 κ.έ. (πολλῶν ἠθετημένων στίχων).

Παραθέτουμε ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀπὸ τὰ σχόλια στὴν Ἰλιάδα μετὰ τὸ ἀντίστοιχο ὁμηρικὸ λῆμμα.

Σχόλια στὴν Ἰλιάδα

H 342 ἡ χ' ἵππους καὶ λαὸν ἐρυκάκοι ἀμφὶς εὐῶσα.

(155^v) Τοῦ Σεναχηρείμ· τὸ ἀμφὶς εὐῶσα οὕτω μοι ἡρμῆνευται ἤγουν ἀμφοτέρωθεν οὔσα πρὸς ὃ ἐρυκάκειν. χρεῖα γὰρ τῇ τάφρῳ καὶ τῆς ἐκατέρωθεν διαιρέσεως καὶ τῆς κατ' ἄμφω ἀσφαλείας, ὡς ἂν μῆτε κατὰ γασθρὸν ἐκεῖθεν ἔχουσιν εὐχερῶς, μῆτ' εἰ τοῦτο γένηται, διαβαίνειν
5 ἐνταῦθα ἢ ἀναβαίνειν.

1-2 ἀμφοτ. οὔσα: cf. D in H 342 περὶ αὐτοὺς οὔσα τοὺς πύργους.

H 409-10 οὐ γὰρ τις φειδῶ νεκύων κατατεθνηώτων
γίγνεται, ἐπεὶ κε θάνωσι, πυρὸς μειλίσσέμεν ὤκα.

(157^v) Τοῦ Σεναχηρείμ· τὸ διὰ πυρὸς μειλίσσεσθαι λέγει δὲ κηδεύειν καὶ ταφῆς μεταδιδόναι, ἢ διὰ πυρὸς θάπτεσθαι. δοκεῖ δὲ τὴν ἀναφορὰν πρὸς τὰ πρῶτα ἔχειν· ἐχαρίσατο μὲν γὰρ διὰ τῆς ταφῆς τῶν τεθνηκότων. ἐκφοβῶν δὲ καὶ αὐθις καὶ ἀνάγων αὐτοὺς δι' ὧν πεπόνθασιν εἰς προσδοκίαν
5 μειζόνων, ἔτι φησὶν ἀνεκδίκητα εἶναι τὰ κατὰ τοὺς ὅρκους καὶ τὴν τούτων παράβασιν.

1-2 Τὸ - θάπτεσθαι = D in H 410 1 κηδεύειν schol. D: κινδυνεύειν Le 5 ἀνεκδίκητα scripsi: ἀνεκδιόκητα Le

N 254-5 τὸν δ' αὖ Μηριόνης πεπνυμένος ἀντίον ἠῦδα·
 Ἴδομενεῦ Κρητῶν βουληφόρε χαλκοχιτώνων,

(276^v) Τοῦ Σεναχηρείμ· οἱ λόγοι πρὸς ἀλλήλους τοῦ τε Ἴδομενέως καὶ τοῦ Μηριόνου ἀκαιρίας μὲν δοκοῦσιν ἄπτεσθαι καὶ φιλοτιμίας ἐπιδεικτικῆς. Θεραπεύεται δὲ τὸ μὲν τῆς ἀκαιρίας ὅτι προπαρασκευὴ τις ἐστὶ μᾶλλον ταῦτα καὶ προερεθισμός, καὶ ὁ διὰ μέσου τῆς ὀμιλίας καιρὸς ἀνάπτει τὰς προθυμίας ἀντὶ τῶν ἀναμιμνησκομένων {τῶν} κατορθωμάτων. 5 τὸ δὲ | (277^r) τῆς ἐπιδείξεως, ἐκ τῆς τῶν κατ' αὐτοὺς ἀπλοῦκῆς καταστάσεως πολλαχόθεν παρατετηρημένης, καθ' οὓς καιροὺς εἰς τοὺς τοιοῦτους ἐμπίπτοντες λόγους ἀνεπαχθέστερον περιαιτολογοῦσιν. ἀλλ' ὥστε οὐ δι' ἐπίδειξιν ταῦτα, ἀλλὰ μικροῦ δι' ἀπολογίαν ἢ καὶ ἔνδειξιν τοῦ 10 μὴ ἀμελεῖν. τὸ γὰρ διὰ τούτου μάλιστα παροτρύνει τὰς σφετέρας προθυμίας εἴρηται.

Π 1sqf.

(339^r) Τοῦ Σεναχηρείμ· τίς ἄλλος τῶν μεταγενεστέρων ἐκ τῶν σῶν ὑπομνημάτων ὠφελήθησεται καὶ τῶν περὶ σοῦ ἀφηγημάτων ἐξαγγελλομένων αὐτῶ, ὅπου νῦν παρῶν παρὰ τοσοῦτον οὐ γίνεαι αἴτιος ὠφελείας τοῖς συνοῦσί σοι, ὅτι καὶ τῆς μεγίστης βλάβης μὴ ἐπαμύνων αὐτοῖς;

2 ἀφηγημάτων scripsi: ἀρρ- Le 4 μὴ ὅτι expr.

Π 85-86 ... ἀτὰρ οἱ περικαλλέα κούρην
 ἄψ ἀπονάσσωσιν, ποτὶ δ' ἀγλαὰ δῶρα πόρωσιν.

(343^r) Τοῦ Σεναχηρείμ· εἰς τὸ ἀτὰρ οἱ περικαλλέα ἐπιτετίμηται μὲν ταῦτα τὰ ἔπη πρὸς τῶν παλαιῶν ὡς ἀναξίαν ἐμφαίνοντα τοῦ προσώπου ποιότητα, διὰ τε τὴν γυναῖκα καὶ διὰ τὰ δῶρα, τὸ μὲν ὅτι λάγνον αὐτὸν ἐμφαίνει, τὸ δ' ὅτι φιλοχρήματον· καὶ κινδυνεῦει περιπεσεῖν οἷς τοῦ 5 βασιλέως καθήπετο τῇ τε φιλοχρηματίᾳ καὶ ἀναιδείᾳ. λέλυται δὲ τοῦτο παρ' ἡμῶν οὕτως· ἐπεὶ περ ταῦτα αἴτια ἦσαν τῆς αὐτοῦ περιφρονήσεως καὶ ἀτιμίας, καὶ ἀποτελέσματα ἢ τε ἀφαίρεσις τῆς γυναικὸς καὶ ἡ ἀπειλὴ τῆς τῶν κτημάτων προσλήψεως, ταῦτα καὶ αὐτὸς ἀντιλαμβάνειν λέγει πρὸς ἰκάνωσιν τῆς τιμῆς, τὴν μὲν κόρην αὐτὴν μόνην, ἵνα μὴ πέρα τοῦ μέτρου 10 δόξῃ φιλότιμος, καὶ ἵνα μὴ διὰ γυναῖκας μᾶλλον ἀλλὰ διὰ τὸν Δία τιμὴν ἐκείνης ἀνακαλούμενος, τὰ δὲ κτήματα εἰς περισσοτέραν ἀπόδοσιν τῆς ὀφειλῆς, εἴ γε ὁ μὲν λόγοις εἶπεν ἀφαιρήσεσθαι ταῦτα, ὁ δὲ ἔργοις λαμβάνει αὐτὰ μετὰ προσθήκης τοσαύτης.

1-14 = An. Par. III 21,7; 1-5 cf. bT in Π 85: ἔρωτα δὲ παλλακῆς καὶ φιλαργυρίαν ἐπιδείκνυνται οἱ στίχοι.

1 ἀτὰρ οἱ Hom.: ἀτὰρ οἱ Le 4 καὶ <ᾧτι> Erbse (schol. in II. vol. IV, P. 181) sed καὶ = ὥστε 5 λέλυται An. Par.: λέγεται Le 8 καὶ¹ del. Erbse (l.c.). 9 ἰκάνωσιν: ἴασιν Erbse 11 κτήματα scripsi (cf. v. 8): θελήματα Le: ὠφελήματα Erbse 12 λόγους An. Par.: λόγον Le 13 αὐτὰ scripsi: αὐτὸν Le

P 321 Ἄργεῖοι δέ κε κῦδος ἔλον καὶ ὑπὲρ Διὸς αἶσαν

(378°) Συναχηρεῖμ· αἱ τοιαῦται ὑπερθέσεις καὶ ὑπερβολαί, οἷον τὸ ὑπὲρ Διὸς αἶσαν (P 321), καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Μενελάου εἰρημένον καὶ πρὸς δαίμονά περ ἐπιμνησαίμεθα χάρις (P 103), καὶ τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πῶς ἄν καὶ ὑπὲρ θεὸν εἰρύσσαισθε Ἴλιον αἰπεινήν (P 327-8), οὐ θεοβλαβίας εἰσὶ 5 λόγοι, οὐδὲ ἀγνοούντων ἢ τοῦ Μενελάου ἢ τοῦ ποιητοῦ ἢ μᾶλλον αὐτοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπερκεῖσθαί τε θεῖον βούλημα καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως, ἀλλὰ δι' ἔμφασιν τῶν πραγμάτων καὶ ἐνέργειαν ταῖς τοιαύταις χρᾶται ὑπερβολαῖς, ἵνα διὰ τοῦ καθ' ὑπερβολὴν ὕψους εἰς τὸ κατὰ φύσιν τῆς ἐνεργείας ἢ τοῦ ἀχροατοῦ διάνοια ἐγκαταστῇ.

4 εἰρύσσαισθε Hom.: -σεσθαι Le¹: -σασθες Le 5 τοῦ¹ Le¹: μού Le

P 319-322

(378°) Τοῦ Συναχηρεῖμ· συνεχῶς ταῦτ' ἐπιλέγων ὁ ποιητῆς

«Ἐνθα κεν αὐτε Τρῶες ἀρηϊφίλων ὑπ' Ἀχαιῶν
Ἴλιον εἰσανέβησαν ἀναλκείησι δαμέντες,
Ἄργεῖοι δέ κε κῦδος ἔλον καὶ ὑπὲρ Διὸς αἶσαν
κάρτεϊ καὶ σθένει σφετέρῳ· ...» (P 319-322)

εἰ μὴ Ζεὺς τὸ πεποίηκεν ἢ {ἀλλ'} Ἀπόλλων αὐτὸς τὸ πέπραχε, τὴν ἑλληνικὴν αὔξει διὰ τούτων ὑπεροχὴν, ἔμφασιν παρέχων, ὡς κὰν ταῖς 5 μεγίσταις συμπλοκαῖς καὶ ταῖς σφοδραῖς καταλλήλων ἐπιφοραῖς τὸ ἐπικρατὲς τῆς ἑλληνικῆς ἦν μεγαλοπρεπείας, πρὸς δὲ τελεωτέραν ἐνέργειαν τῆς μεγαλειότητος αὐτῆς καὶ ὑπὸ Θεῶν ποταπὴ ἦν, ὡς καὶ θείῳ θελήματι διοικουμένους νικᾶν.

T 218-19 ... ἐγὼ δέ κε σεῖο νοήματι γε προβαλοίμην
πολλόν....

(416°) Συναχηρεῖμ· εἰ δὲ καὶ τοῦτο δοκεῖ ὅτι ἀπλοϊκοτέρως χρωμένον

τῶν ἡρωϊκῶν προσώπων ταῖς περιαιτολογίαις καὶ ἀνεπιφθόνως καὶ φιλαληθῶς ἐκτιθεμένων τὰ οἰκεῖα πλεονεκτήματα καὶ τὸ πολλὸν οὕτως ἤκουσται, *προβαλοίμην πολλόν*. εἶτα θεραπεύει καὶ τοῦτο διὰ τὸ μὴ ἐξ ἰδίας συνέσεως τοῦτο λέγειν εἶναι, ἀλλ' ἀπὸ τῆς πολυχρονίου πείρας τοῦτο δὴ παρατηρητέον καὶ ἐν οἷς ἄλλοις πρόσωπόν τις} αὐτῶν συνιστᾷ ἢ δι' ἐπαίνου ἢ ἐτέρως πως συγκροτεῖ.

2 ταῖς περιαιτολογίαις scripsi: τῷ περὶ αὐτολογίας Le 4 *προβαλοίμην* scripsi: -λλοίμην Le

T 297-8 ... ἀλλὰ μ' ἔφρασκες Ἀχιλλῆος θεῖοιο
κουριδίην ἄλοχον θήσειν...

(418^f) Συναχρηίμ: οὐχ ὡς τισιν ἔδοξεν, ἐνταῦθα ἀκούεσθαι χρὴ τὸ ὡς ἀλλ' οὕτως ἐμοὶ δοκεῖ, *θήσειν* ἤγουν κατὰ θέσιν ποιήσειν ἄλοχον κουριδίην, τοῦτο γενομένων τῇ θέσει καὶ τῇ σχέσει θετικῶς, ὅπερ κατὰ φύσιν ἢ παρθενικὴ τυγχάνει.

1 cf. bT in T 298: λείπει τὸ ὡς.

T. 258-275

Συναχρηίμ: εἰκότως ταῦτά φησι ὁ Ἀχιλλεύς, ἐπεὶ γὰρ ἐκεῖνος διὰ τοῦ ὄρκου ἐπληροφόρησε μὴ θιγεῖν αὐτῆς, ἀναφέρει τὴν αἰτίαν εἰς τὸν Δία καὶ συνήησι τῆς ἐκείνου βουλῆς, ὡς διὰ τοῦτο ἐμβαλόντος αὐτοῖς τὴν ἔριν, ἵνα γένηται θάνατος πολύς. οὐ γὰρ ἂν ταῦτ' ἐγένετο, εἰ μὴ τοῦτ' ἦν.

2 μὴ scripsi: καὶ Le

Φ 76 πᾶρ γὰρ σοὶ πρώτῳ πασάμην Δημήτερος ἀκτὴν.

(438^f) Συναχρηίμ: ἐμοὶ μὲν δοκεῖ τὸ *πρώτῳ πασάμην* μὴ κατὰ τάξιν τινὸς τῶν ἐξῆς λέγεσθαι, ἀλλ' ἐσχάτως ἀντὶ τοῦ προτέρως.

X 374-391

(462^v) Τοῦ Συναχρηίμ: πολλῶν ἠθετημένων στίχων οὗτος τῶν ἄλλων δικαιοτέρος ἀθετῆσθαι. οὐ μόνον γὰρ στερρότητος καὶ ὠμότητος ὑπερβολικῆς ἔμφασίς ἐστι δι' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ θηριώδους ἀγριότητος καὶ ἀπανθρωπίας. καὶ οὐ τοῦτο μόνον ἀλλὰ καὶ ὁ μεῖζον, ὅτι ἡ μεγαλοπρέπεια

- 5 τῶν Ἑλλήνων, ἣν διὰ πολλῶν λόγων καὶ πραγμάτων καὶ μεθόδων καὶ
οἰκονομιῶν καὶ μεταβολῶν συνέστησεν ὁ ποιητής, ὅφ' ἐνὸς μόνου στίχου
καταβέβληται τὴν ἐσχάτην ἐπιμαρτυροῦντος αὐτοῖς εὐτέλειαν καὶ ἀσθέ-
νειαν. Τίς γὰρ ἐκεῖνα παραδέξεται βλέπων αὐτοὺς νεκρὸν σῶμα βάλλοντας;
10 πολλαχόθεν, οὗτοι δὲ ἠὲ τελισμένοι πάντα πᾶσι ἐλέγχονται, καὶ μᾶλλον οἱ
μὴ ζῶντος αὐτοῦ ἀντιστῆναι δυνάμενοι καὶ νῦν τιτρώσκοντες.

9 ὡσπερ scripti: ὡσπερ I.e.

Ψ' 507-513

- (481') Συναχηρεῖμ· ἀπὸ τοῦ στίῃ δ' ἐν μέσῳ ἀγῶνι (Ψ' 507) μέχρι καὶ
τοῦ τρίποδ' ὠτώκντα φέρειν· ὁ δ' ἔλιεν ὅφ' ἵππους (Ψ' 513), ἐμφαντικῶς
χρῆ τούτους διὰ μέσου στίχους ἐκδέχεσθαι, ἵνα διαστήματος παραδρομὴ
ἐμφαίνεται μεταξύ τοῦ τε διελθεῖν τὸν Διομήδην καὶ μετ' αὐτὸν τὸν
5 Ἀντίλοχον. καὶ λογίζεται ὁ ἀκροατὴς τόσον προδραμεῖν τὸν Διομήδην
τῶν ἄλλων, ἔφ' ὅσον ἦν δυνατόν γενέσθαι, ἅπερ διὰ τῶν στίχων τούτων
λέγει γενέσθαι, ὅπερ μὴ ὄν ἐν τῷ Ἀντιλόχῳ καὶ τῷ Μενελάῳ φησίν, ἀλλὰ
καὶ ὡς Μενέλαος ἔχ' ἐγγύθεν ὠκέας ἵππους (Ψ' 516) καὶ τὰ ἐξῆς.

Ψ' 791-806

- (490') Συναχηρεῖμ· ὄρα ὅτι καὶ τοῦ παρὰ θεοῦ δοθέντος τοῖς
προήκουσι τῷ χρόνῳ διὰ τοῦτ' αὐτὸ καὶ διὰ τὴν ἐκ τοῦ χρόνου
περιποίησιν καὶ τὸ ἐκ τῶν θεῶν αὐτῶν σέβας καὶ τούτου λέγει τὸν
Ἀχιλλέα νέον ὄντα μετέχειν, μᾶλλον δὲ καὶ τούτῳ ὑπερτερεῖν αὐτόν. κατὰ
5 συλλογισμὸν δὲ τοῦτο θεωρητέον. οὕτω γὰρ ἂν ἡ αὔξησις γνωσθήσεται, ὃ
καὶ αὐτὸς ἐπισημαίνεται ὁ ποιητής εἰπὼν· κύδηνεν δὲ ποδώκεα Πηλεΐωνα
(Ψ' 793). καὶ συνειὲς καὶ ἀποδεξάμενος Ἀχιλλεὺς οὐ μέλεον τὸν αἶνον (Ψ'
795) ἀφίησιν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα προστίθησιν.

6 κύδηνεν δὲ ποδώκεα Πηλεΐωνα Hom: κύδαινε δὲ ποδ. "Αδῆ Le 7' Αντίλοχ', οὐ μὲν τοι
μέλεος εἰρήσεται αἶνος Hom.

ΦΩΤΙΟΥ, ΕΠ. 1, 1065

Φυλλομετρώντας τελευταία τὸν πρῶτο τόμο τῆς νέας ἔκδοσης τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου στὴν τεϋβνέρεια βιβλιοθήκη¹ πρόσεξα ὅτι σὲ σχέση μετὰ τὴν πηγή τοῦ στίχ. 1065 τῆς Ἐπ. 1, *Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας*, σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα ἓνα *unde?* Πιστεύω πῶς θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ κάτι παραπάνω.

Παραθέτω πρῶτα τὸ ἐδάφιο (Ἐπ. 1, 1065-1067):

Τινὲς τοὺς ἐρῶντας ἔφησαν ἐν ἀλλοτρίοις σώμασι τὴν ψυχὴν ἔχειν εὐλογώτερον δ' οἶμαι λέγειν αὐτοὺς ἐν ἀλλοτρίοις σώμασι τὸν νοῦν τῇ ψυχῇ συναπολωλέναι.

Τρεῖς φορές στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ (στίχ. 626, 626-627, 1027-1028) ὁ Φῶτιος φαίνεται ν' ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ Διογένη Λαέρτιο, συγγραφέα ποὺ ἀγνοεῖ ὡστόσο στὴ Βιβλιοθήκη², ἐνῶ καὶ ἄλλες φορές μεταχειρίζεται στὴν ἀλληλογραφία του (π.χ., Ἐπ. 143, 2-7). Νομίζω πῶς, ἔχοντας μόλις χρησιμοποίησε τὸ βίβιο τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὸ Διογένη στοὺς στίχ. 1027-1028 (= Διογ. Λαερτ. III 39), ὁ Πατριάρχης ἐπιστρέφει στὸ ἴδιο κείμενο καὶ στὸ στίχ. 1065, ὑπαινισσόμενος τὸ γνωστὸ ἐπίγραμμα ποὺ ὁ Λαέρτιος (III 32) ἀποδίδει στὸ φιλόσοφο:

*Τὴν ψυχὴν, Ἀγάθωνα φιλῶν, ἐπὶ χεῖλεσιν εἶχον³
ἤλθε γὰρ ἢ τλήμων ὡς διαβησομένη.*

Εἶναι γνωστὴ ἡ δυσπιστία, ἂν ὄχι ἡ ἐχθρότητα, μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει συνήθως τὸν Πλάτωνα ὁ Φῶτιος, τύπος πρακτικὸς ποὺ ἀντιπαθεῖ τὴν ποιητικὴν γλῶσσα στὰ χεῖλη τῶν φιλοσόφων. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ χριστιανικὴ τοῦ ὀρθοδοξία ἢ ἡ συμβατικὴ ἠθικὴ του· πρόκειται γιὰ ζήτημα εὐαισθησίας.

Τὸν βλέπει σχεδὸν κανεὶς νὰ διαβάξει τὸ ἐπίγραμμα καί, παραμερίζοντας τὴν ποίηση, ν' ἀπορεῖ γιὰ τὴ λογικὴ παραδοξολογία καὶ βλοσυρὸς νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀρχὴ τοῦ γράμματός του στὸν Ἰωάννη Νικομηδεῖας: *Οὔτε παίζειν οἶδα οὔτε παίζοντων ἀνέχεσθαι* (Ἐπ. 17,2 – ἓνας ἀληθινὸς πρόγονος τοῦ βικτωριανοῦ 'We are not amused!'). Βρισκόμαστε μακριὰ ἀπὸ τὸ Συνέσιο Κυρήνης: *Δύο τούτοις ἐκάστοτε μερίζω τὸν χρόνον· παιδιᾶ καὶ σπουδῇ. Καὶ σπουδάζων ἰδίος εἰμι, μάλιστα γε τὰ θεῖα· καὶ παίζειν, κοινότατος* (Ἐπ. 105)...

1. Photii Patriarchae Constantinopolitani, *Epistulae et Amphilochia*, vol. 1, rec. B. Laourdas et L. G. Westerink, Leipzig 1983.

2. Βλ. W. T. Treadgold, *The Nature of the «Bibliotheca» of Photius*, Washington, D. C. 1980, Table II, σ. 169-172.

3. ἔσχον *Anth. Pal.* v 78.

Θαρρῶ πῶς κάτω ἀπὸ τὸ στίχ. 1065 τῆς Ἔπ. 1 τοῦ Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ: cf. Diog. Laert. III 32 (= *Anth. Pal.* v 78).

Λευκωσία, Κύπρος

ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ

ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΚΑ ΣΥΜΜΙΚΤΑ

Κάτω ἀπὸ το γενικό αὐτό τίτλο δημοσιεύονται δυο σύμμικτα αναφερόμενα στὴ φαναριωτικὴ περίοδο στις παραδουνάβειες ηγεμονίες.

Το πρώτο εἶναι μιὰ ανέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Παναγιωτάκη Κοδρικὰ (1762-Οκτ. 1827) πρὸς τὸ δάσκαλό του Λάμπρο Φωτιάδη (1752-1805): τὸ ἴδιο σύμμικτο περιλαμβάνει καὶ ὀρισμένες εἰδήσεις γιὰ τὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Φωτιάδη στὸ Βουκουρέστι.

Τὸ δεύτερο σύμμικτο κάνει λόγο γιὰ τὸ παρισινὸ χειρόγραφο Suppl. grec. 561 των *Λυρικών* τοῦ Αθανάσιου Χριστόπουλου.

Α'. ΓΥΡΩ ΣΤΟΝ ΚΟΔΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΛΑΜΠΡΟ ΦΩΤΙΑΔΗ

1. *Ανέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Κοδρικὰ στὸν Φωτιάδη*

Ὁ Παναγιώτης Κοδρικὰς, γνωστός γιὰ τὴ διαμάχη του με τὸν Κοραή τὴν αναφερόμενη στὸ γλωσσικό ζήτημα, γεννημένος στὴν Αθήνα καὶ σπουδαγμένος στὴν Αὐθεντικὴ Ακαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, κοντὰ στὸ μεγάλο δάσκαλο τῆς ἐποχῆς Λάμπρο Φωτιάδη, συνδέθηκε ναρὶς με τὸ φαναριωτικὸ κατεστημένο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν ηγεμονιών, καὶ ἀφοῦ υπηρέτησε γιὰ ἓνα διάστημα στὴν Πύλη πέρασε στὴ συνέχεια στὴ δραγομανία τῆς γαλλικῆς διπλωματίας¹. Στὸ τέλος τῶν σπουδῶν του στὸ Βουκουρέστι καὶ κατὰ τὴν πρώτην υπηρεσίαν του κοντὰ στὸν Μιχαήλ Σούτσο (1783-1786) φαίνεται ὅτι ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ ὅπου ἀπηύθυνε στὸ δάσκαλό του Φωτιάδη² τὴν ἐπιστολὴ που

1. Γιὰ τὸν Παναγιωτάκη Κοδρικὰ παραπέμπω σε δύο βασικὲς μελέτες: Κ. Θ. Δημαρά, Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του, στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ἑρμῆς 1977, σ. 348-361, 482-3, καὶ Ἄλκη Ἀγγέλου (εκδ.), Παναγιώτης Κοδρικὰς, *Ἐφημερίδες*, Αθήνα 1963.

2. Γιὰ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη βλ. τὴ μονογραφία: Δ. Β. Οικονομίδη, Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805), *Ἐπετηρὶς Μισαιωνικοῦ Ἀρχείου* 3 (1950) 100-140 καὶ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bukarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique 1974, σ. 449-461.

δημοσιεύουμε παρακάτω, στην οποία του περιγράφει τις περιπέτειες του ταξιδιού του, αλλά και τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στην Πόλη. Η επιστολή αυτή, που σώζεται σε αντίγραφο και δε γνωρίζουμε αν έφτασε τελικά στα χέρια του Φωτιάδη, βρίσκεται στο Αρχείο του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόνης³. Από την επιστολή, που είναι χαρακτηριστική για το αρχαιοπρεπές ύφος της, προκύπτει επίσης και ο δεσμός του Αθηναίου γραμματικού των Φαναριωτών με τον Γιαννιώτη δάσκαλό του⁴.

Η επιστολή πιστεύω ότι γράφτηκε ύστερα από τον Ιούλιο του 1783, τότε δηλ. που ο Κοδρικιάς έρχεται για πρώτη φορά στο Βουκουρέστι συνοδεύοντας τον ηγεμόνα Σούτσο —είναι και η χρονιά που γνωρίζει το «δάσκαλό» του. Στο Βουκουρέστι ο Κοδρικιάς μένει ως το 1786, οπότε λήγει και η ηγεμονία του Σούτσου. Τότε πρέπει να επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και να υπηρέτησε στη δραγομανία του στόλου, τούτη τη φορά (1789-1791). Ύστερα λοιπόν από το 1783 και πριν από το 1789 πρέπει, πιθανότατα, να τοποθετήσουμε τη σύνταξη της επιστολής του Κοδρικιά. Στα χρόνια 1783-1786, οπότε ο Κοδρικιάς υπηρέτησε ως γραμματικός της βλαχικής αυλής του Σούτσου, φαίνεται ότι παρακολούθησε και τα μαθήματα του Λάμπρου Φωτιάδη σε σπιτικά σχολεία των βογιάρων ή στην Ακαδημία —αν τελικά, βέβαια, δίδαξε εκεί ο Γιαννιώτης δάσκαλος. Λιγότερο πιθανό είναι να άκουσε ο Κοδρικιάς τον Φωτιάδη κατά τη δεύτερη περίοδο της ηγεμονίας του Σούτσου στην Βλαχία, δηλ. κατά το διάστημα 1791-1793. Ένα χειρόγραφο γραμμένο από το χέρι του Κοδρικιά, που περιέχει παραδόσεις του Φωτιάδη χρονολογημένες το Νοέμβριο του 1783 στο Βουκουρέστι, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Κοδρικιάς σπούδασε κοντά στον Φωτιάδη την περίοδο 1783-1786. Στην έκδοση της επιστολής επιφέραμε ορισμένες σιωπηρές διορθώσεις σε ορθογραφικά λάθη του συντάκτη της που συχνά, άλλωστε, απαντούμε σε κείμενα λογίων της Τουρκοκρατίας. Σημειώνουμε επίσης τις διασβέσεις του Κοδρικιά: ο πρώτος αριθμός δηλώνει το στίχο του εγγράφου και ο δεύτερος της έκδοσής μας: 15,11 σκάφους, 33,24 Οκτωβρίου, 33,24 έποχεύσαντες, 43,32 ύποπεπταμέναις, 45,33 ως επί τό πο, 61,46 πορίζ, 65,49 αὐτοῦ.

3. Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης, *Αρχείο Κοδρικιά*, φάκ. 128-130. Την κ. Αικατερίνη Κουμαριανού, διευθύντρια του Ινστιτούτου, που μου επέτρεψε να αξιοποιήσω επιστημονικά το αρχείο Κοδρικιά, ευχαριστώ και από τούτη τη θέση θερμά.

4. Πολύ αργότερα, φτασμένος πια λόγιος, γράφει για το δάσκαλό του στη *Μιλίτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, τ. Α' (και μόνος), Παρίσι 1818, σ. 168: «Καί ἦτον εἰς τὰς λαμπρὰς ἡμέρας τῆς τούτου Διδασκαλίας τὸ τοῦ Βουκουρεστίου Σχολεῖον Νέα Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος. Μάρτυρες ἀψευδεῖς αὐτὰ τὰ τῶν μαθητῶν του συγγράμματα. Ἄλλ' ὁ πικρὸς θάνατος ἀώρως αὐτὸν ἀπὸ τὸν κόσμον ἀφήρπασε καὶ ἡ παράκαιρος αὐτῆ συμφορά, ἴσον τῇ προλαβούσῃ εὐτυχίᾳ εἰς τὸ γένος τῶν νέων Ἑλλήνων ἔγινε αἰσθητή. Καὶ στῆ συνέχεια ἡ σημείωσις: «Δέξαι, ὦ μακαρία τοῦ διδασκάλου ψυχῆ, τὸν ἐκ ψυχῆς ἄδολον τοῦτον θρῆνον, ὡς μικρὸν σημεῖον εὐγνωμοσύνης τοῦ εὐτελοῦς μαθητοῦ καὶ φίλου σου!»

Η επιστολή:

Λάμπρῳ τῷ διδασκάλῳ εὖ πράττειν

Πάλιν γράφω καὶ πάλιν τραγωδία τὰ κατ' ἐμέ, καὶ δεινῶν τὰ πάντα ἀνάπλεω. Εἴποι γὰρ ἂν τις ὡς οὕτω περὶ ἐμέ τῇ τύχῃ βεβούλευται ὡς μηδέποτε βίον βιῶναι ἀνώδυνον, ἀλλ' ἔχειν πρὸς ἐμέ τὰ λυγρὰ τὴν μοῖραν ἀείποτε κρείττονα.

5

Τὰ μὲν οὖν μέχρις αὐτῶν ἀκτῶν τοῦ Ἴστρου ἦν συμβάντα μοι ἔφθην δεδηλωκώς σοι, Ἰερωσύνης ψυχῇ. Τὰ δὲ μετὰ ταῦτα ὅποια οἶμι μοι γεγονέναι: πάντως καὶ μὴν τῶν πρώτων χεῖρονα καὶ μείζονος τῆς ὑπομονῆς δέοντα. Συνεπιβάς γὰρ τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Πωγωνιανῆς ὑποσάθρῳ καὶ κατερράγοτι ἄρματι τρὶς καθ' ὁδὸν προσεκινδυνεύσαμεν ὅτε μὲν ἐκ τῆς Ἰτυδος ἄλλοτε δὲ ἐκ τοῦ ἔξωθι καὶ ἔστιν ὅτε καὶ αὐτοῦ τοῦ δίφρου διερράγοτος διὰ τὸ ἐν [αὐτοῖς] ὡς γε καὶ πολὺ τῶν ἡλῶν συνθλαττομένων καὶ ἐν ἐπιφόβοις τόποις, καὶ δυσβάτοις ὁδοῖς (τῇ γὰρ τῆς φύσεως τραχύτητι, ἢ τῆς διοικήσεως συνελθοῦσα χαλαρότης θέατρον ὀδύων τὴν εἰς Κωνσταντίνου ἐνέδειξαν) διημερεῦσαι συνέβη ἡμῖν, καὶ ταῦτα ἐγκατα-

10

λιμπανομένοις τῶν ἄλλων διὰ τὸ εἰς ἄγαν τοῦ πρωτεύοντος φίλα(ι)ον. Τούτοις δ' οὕτως δυστυχῶς ἔχοντες τέτ[τα]ρας πρὸς τὰς δέκα ὁδοιπορή-

15

σαμεν, τόπον ἐκ τόπου ἀμείβοντες, κρημνῶν τε ἀναβάσει μεταβαίνοντες, ὧν ἐπίσης φρικώδης ἡ θέα, καὶ στενὴ ἡ διάβασις, καὶ καλύβην τῆς καλύβης ἀνταλασσόμενοι, ὡς εἶναι ἡμῖν τὴν νύκτα παῦσιν μὲν ταλαιπω-

20

ριῶν τῶν ἡμερινῶν, ἀρχὴν δὲ κακουχιῶν τῶν νυκτερινῶν καίτοι τοῖς περιοίκοις Βουλγάροις φιλοφρόνως ὡς ἦν αὐτοῖς ἐγχερεῖν ξενιζόμενοι, φιλοκερδῆς γὰρ τὸ ἔθνος τοῦτο, καὶ φιλοξενία τὸν πορισμὸν πραγματεύε-

25

ται. Τῇ δὲ στ' ἰσταμένου Πυανεψιδῶνος πρὸ δειλῆς ἑώρας ἐποχεύσας μόλις μεσοῦσης ἡμέρας τὴν εὐθὺν Κωνσταντινουπόλεως ὀδεύσας τὰ ὑψιρεφῆ τῶν ἐθνικῶν νεῶν ἡμῖν ἐπεφάνησαν κορυφὰς διχοτόμους εἰς αἰθέρα διαπετῶν-
τα καὶ χαρὰν ἀφίξεως τῆς πρὸς τὸν ὄρον ἡμῖν τε αὐτοῖς καὶ τοῖς συνοδοιποροῦσιν ἐμποιούμενα. Ἄλλ' ἢ τῆς ὁδοῦ κἀνταῦθα τραχύτης

30

λιθοστρώτου οὔσης διὰ τὸ εἰς ἄγαν ὀλισθηρὸν οὐδ' ὄλωσ τῶν πρωτείων τοῖς ἀμμοδύοις παραχωρεῖ κακοτεχνία ἀναπληροῦσα τὴν ἐκ φύσεως κακεντρέχειαν. Ἔχει τοίνυν ἡμᾶς ἢ καθ' ἡμᾶς Βασιλεύουσα περὶ δειλὴν ὀψίαν πύλαις ἀναπεπταμέναις ὑποδεχομένη, ἀλλὰ τι γε καὶ χρῆ πρὸς ἐν ἕκαστον τὰ ἐν ταῖς στεναῖς ἀγυιαῖς τῆς πόλεως, (στενάγυια γὰρ ἡ πόλις, καὶ μάλιστα πρὸς θάλασσαν, ὅπου τὸ πλεῖστον τοῦ πλήθους διὰ τὸ

35

ἐμπορικὸν προσεπύρρευσαν κατῳκῆσε) μέχρις αὐτῶν τῶν θυρῶν τοῦ οἰκήματος διεξέρχεσθαι, κρατούντων φημι ἐπερωτήσεις, θυρ[ωρῶν] ἀπαιτήσεις, φορολόγων ἐπιζητήσεις καὶ τῶν π[λ]ειόνων τὰς καθυβρίσεις οὓς οὐκ ἔνεστι μὴ παθεῖν τὸν διερχόμενον ἐπιβάτην (οὐδέποτε γὰρ τὸ

40 *βάρβαρον ἀνεξίθρησκον*) ταῦτα δὲ πάντα οἰωνὸς ἐδόκει γοῦν τῶν ὑπὸ
 κακοθεΐας ἀπειλούμενων μοι καὶ ἄκουσον ὅποιά μοι τερατούργηται ὑπὸ
 ψυχῆς κακοδαίμονος. Ὁ βλάξ ἀποσπαθάριος ἐν Βουκουρεστίῳ μὲν ἔτι
 τὰς διατριβάς ποιούμενος πρὸς ἀμοιβὴν δῆθεν τῶν ἐμῶν ἐκδουλεύσεων
 προσκέκληκέ με εἰς οἶκον τὸν αὐτοῦ ξενισθησόμενον· δοξομανῆς γὰρ εἰς
 45 ἄκρον ὡς οἴσθα τὸν ἄνδρα καὶ ἄλλοτρίοις πτεροῖσιν ἀγλαΐζεσθαι τέρπεται,
 μῦθενός ἀφ' ἑαυτοῦ εὐπορῶν, ἀλλὰ πᾶσαν ὠφέλειαν καὶ βλάβην ἐκ τῶν
 ἔξωθεν προσδεχόμενος ὡς ὁ κατ' Ἐπίκτητον Ἰδιώτης. Τὴν δὲ τοῦ
 Κωνσταντίνου καταλαβὼν μετὰ πρώτην εὐθέως ἡμέραν τὸ παρ' αὐτῷ
 καταῦσαι ἀπείρηκέ μοι ἀπρομ[ηθε]ύτῳ ὄντι τὸ σύνολον καὶ τὰς
 50 ψευδολόγους ὑποσχέσεις, προφάσεις ἀναπληρῶν ἀνυπάρκτοις τὴν εὐδιά-
 θετον διέστειλε κακοθήειαν θεωπεύων με εἰς τὰ μάλιστα, καὶ ἀντιβολῶν
 μὴ πρὸς βάρος γενέσθαι μοι τὴν ἐξ ἀμηχανίας τῶν ἐπαγγελθέντων
 παράβασιν. Ταῦτα μὲν οὖν κακοτροπίας τῆς χείρονος δέγματα, καὶ δεινὰ
 πρὸς βλάβην ἀνθρώπῳ ξένῳ καὶ ἀοίκῳ καθίσταται, ἐμοὶ δὲ κρείττονα
 εἴμαρται καὶ κατ' εὐχὴν αὐτῷ ταῦτα βεβούλευται. Τοῖς γὰρ ὑπ' ἀγαθῆς
 55 μοίρας ἀναδειχθεῖσι μοι εὐεργέταις καταφυγῶν πανευγενῶς ἐξενίσθην.
 εὐνοϊκῶς τε ὑπεδέχθην, καὶ παντοδαπῶς φιλοφρονούμενος ταῖς ἀναπαύσει-
 σιν ἐντρυφῶ σπουδῆ καταναλίσκων τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας, ὡς ἔνεστί μοι
 ἀντεστραμμένον εἰπεῖν οὐδὲν ἐν ἀνθρώποισι κακὸν καλότῃ ἀμικτον. Τὸ
 δὲ καὶ Παλανίδου τοῦ φίλου ἐν χώρα τῇ αὐτῇ παρὰ τῷ ποσειωνίκῳ
 60 Εὐσταθίῳ ἤδη πρὸ μικροῦ καταλύσαντος ἐπιτυχεῖν πρὸς τὸ ἀποστεῖλαί σοι
 τὰ ἄπερ ἐπιστέλλω εἰς τέλος εὐδαιμονεῖν με πεποίηκε (τὸ γὰρ ἔστερησθαι
 σοῦ τῆς ἐπεράστου κεφαλῆς τὸ μόνον μοι τῶν δυστυχημάτων ὑπολέλει-
 πται) ἀσπάζομαι τοιγαροῦν τὴν φίλην μοι αὐτῆς κορυφήν, καὶ ἐπεύχομαι
 65 διαβιώης, ἑταῖρε τριπόθητε.

δοκίμιο

2. Δύο χειρόγραφοι του Λάμπρου Φωτιάδη

Το χειρόγραφο Suppl. grec. 1366 τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης του Παρισιῶ
 ἀνῆκε στον Λάμπρο Φωτιάδη ἀπὸ τον καιρὸ ἀκόμη που βρισκόταν στην πατρίδα
 του, τα Γιάννινα: νῦν δὲ Λάμπρου Φωτιάδ(ου) Ἀναγνώστου Στατήρος Ἰωαννίνι-
 του φαίνεται ὅτι λίγο πρωτότερα κάτοχος του χειρογράφου αὐτοῦ ἦταν κάποιος,
 μοναχὸς προφανῶς, Γαβριήλ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φωτιάδης, με τὴ σειρά του, το δῶρισε
 σε κάποιον ἀγνωστό μας Γεώργιο Ρεδοιστηνῷ (sic): καὶ νῦν Γεωργίου Ρεδοιστη-
 νοῦ Στεφανίδου δωρηθὲν ὑπὸ τοῦ σοφολογιωτάτου διδ(ασκάλου) Λάμπρου. Εκείνο,
 ὁμως, που ἴσως θα πρέπει νὰ συγκρατήσουμε ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ὁ

τρόπος της αλλαγής κατόχου των χειρογράφων μέσα στην Τουρκοκρατία και από την άλλη ένας τίτλος, ιερατικός ή άλλος, που έφερε, στα Γιάννινα ακόμη, ο Λάμπρος Φωτιάδης: *στατήρος*. Τι σημαίνει η λέξη *στατήρ* την εποχή αυτή δεν μπορούσαμε να βρούμε. Όσο για το χειρόγραφο, αφού έμεινε για πολύ καιρό στη Ρουμανία στη διαδοχική κατοχή Ελλήνων λογίων, πέρασε στη συνέχεια στην βιβλιοθήκη του d'Abet Lefranc και από εκεί, το 1937, στον σημερινό κάτοχό του⁵. Τα περιεχόμενα του κώδικα μας δίνουν, εξάλλου, τα ενδιαφέροντα του Φωτιάδη και, φυσικά, τίποτε δεν αποκλείει να αποτέλεσαν μέρος της ύλης που δίδαξε στο Βουκουρέστι. Ο κώδικας περιέχει μικρά έργα, αποσπάσματα και σχόλια από διάφορους συγγραφείς: Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου *ἐπίγραμμα εἰς τὰς ἰβ' ἑορτάς*: Ἰσαάκ τοῦ Πορφυρογενήτου, *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου- Ἰωάννου Πεδιασίμου, Περὶ τῶν δώδεκα ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους*: Νικηφόρου Καλλίστου (τοῦ) Ξανθοπούλου, *Ἐξήγησις εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῶν ὀκτῶ ἤχων τοῦ Ἰδίου*, *Ἑρμηνεία τῶν ἀναβαθμῶν τῆς Ὀκτωήχου*: Λειτουργικά *διάφορα (opuscula)*: Ἐκ τῶν ἐρωταποκρίσεων τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ μάρτυρος: Φυσιολογία μερικῶν ζώων ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου: Χαριτωνύμου Χριστανύμου τε καὶ ἁγιωνύμου, Ὀκτῶ εἰσὶ κεφάλαια κτλ.: Σεβαστοῦ Κυμινήτου ἀπόκρισις, *Περὶ διαφορᾶς θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας κατὰ Λατίνων*.

Από τα κείμενα αυτά νομίζω ότι μόνο τα δύο του Καλλίστου Ξανθοπούλου φαίνεται ότι ανήκουν στη γραφίδα του Φωτιάδη. Κατά τα άλλα ο κώδικας στην αρχή, με αγροίκο χέρι, διαφορετικό κάθε φορά, περιέχει δύο γιατροσόφια (φ. III' και III''), ενώ στο τέλος δοκιμές της αυθεντικής υπογραφής του Μιχαήλ Σούτσου (φ. 89°) και του Αλεξάνδρου Γκίκα (φ. 93°) οφειλόμενες, προφανώς, στους γραμματικούς Ιωάννη Παπαστεφάνου και Κωνσταντίνο (ή Αντώνιο), που γράφουν και αυτοί τα ονόματά τους κάτω από τη δοκιμή των αυθεντικών υπογραφών⁶.

Το δεύτερο χειρόγραφο του Φωτιάδη φέρει τον τίτλο *Χειραγωγία τοῦ (σοφολογιωτάτου) λάμπρου Φωτιάδου πρὸς εἰχερεστέραν κατάληψιν τῆς περὶ βαθμίδων πιθανολογίας Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου*. Αποτελείται από 8 φύλλα (από τα οποία το 1° και 8° λευκά) και φαίνεται ότι ήταν οι παραδόσεις του Γιαννιώτη δασκάλου στο Βουκουρέστι γύρω από τη μαθηματική θεωρία των πιθανοτήτων⁷. Το χειρόγραφο αυτό, που είναι γραμμένο από τον Κοδρικά,

5. Βλ. την περιγραφή του κώδικα από τον Charles Astruc, *Catalogue des manuscrits grecs-troisième partie. Le Supplément grec*, t. 3, nos 901-1371, par Charles Astruc et Marie-Louise Concasty, Paris 1960, σ. 686-690.

6. Ὁ.π.

7. Το χειρόγραφο αυτό βρίσκεται στο Αρχείο του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σοφβόννης, *Αρχείο Κοδρικά*, φάκ. 117. Το έφερε ο Κοδρικάς μαζί με τα άλλα χαρτιά του στο Παρίσι στα τέλη του 18ου αι.

μαθητή του Φωτιάδη, χρονολογείται το Νοέμβριο του 1783 και αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, περίληψη κεφαλαίου του βιβλίου του Βούλγαρη *Τῶν Μαθηματικῶν Στοιχείων αἱ πραγματεῖαι αἱ Ἀρχαιδέσταται ἐκ τῶν τοῦ Μαθηματικοῦ τῆς Ἰωάνν. Ἀνδρ. Σεργέρου καὶ συγγραμμάτων καὶ συνουσιῶν, φιλοπόνου μὲν σπουδῆ Εὐγ. Διακ. τοῦ Βουλγάρεως* κτλ., *Λειψία 1767*⁸. Θα χρησίμευσε στον Φωτιάδη για να απλουστέψει τις παραδόσεις του στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Σχολιασμένη έκδοση του μικρού αυτού έργου του Φωτιάδη ετοιμάζουμε με τον συνάδελφο μαθηματικό Δρ. Ανδρέα Πετράκη.

Από την άλλη μεριά θα πρέπει να εξαρθεί η σπουδαιότητα του χειρογράφου του Φωτιάδη, γιατί αποτελεί μιαν επιπλέον πηγή γύρω από την εξέλιξη των θετικών επιστημών στους κύκλους της ελληνικής λογιόσύνης και για τη διδασκαλία τους στην Αυθεντική Ακαδημία του Βουκουρεστίου⁹. Είναι, εξάλλου, δύσκολο να δεχτούμε ότι τα μαθήματα αυτά ο Φωτιάδης τα παρέδιδε μόνο σε σπιτικά σχολεία των βογιάρων και όχι στην Αυθεντική Ακαδημία. Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Φωτιάδης σχολίασε και ένα άλλο έργο του Βούλγαρη: πρόκειται για την Λογική, που απαντά στο χειρόγραφο 1140 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα με τον τίτλο *Ἀποσημειώματ' ἄττα ἐν τῇ τοῦ Εὐγενίου Λογικῆ*· τα σχόλια αυτά έχουν επισυναφθεί στο έργο *Ἐπιτομὴ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου φιλοπονηθεῖσα ὑπὸ τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος πρώην μεγάλου Μπάνου κυρίου Γρηγορίου Βασαράμπα Βιραγκαβάνου (Βραγκοβάνου)*¹⁰.

Β'. ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΩΝ ΛΥΡΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Το χφ Suppl. grec. 561 της Bibliothèque Nationale του Παρισιού, που περιέχει τα *Λυρικά* του Αθανάσιου Χριστόπουλου, δε φέρει καμιάν άλλη είδηση για την προέλευσή του. Η μόνη πληροφορία είναι η σημείωση: Volume de 75 feuillets —Les feuillets 28, 54 sont blancs— 28 juillet 1882. Ακολουθεί η σύντομη

8. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, v. 2, Paris 1928, σ. 69.

9. Τα θέματα τα σχετικά με τη διδασκαλία των μαθηματικών επιστημών στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου και Γιασίου εξετάζονται από την κ. Camariano-Cioran, *Les Académies Principales* κτλ., σ. 226-234. Από τον κύκλο των μαθητών του Φωτιάδη λίγο αργότερα ο Αθανάσιος Βογορίδης, ο Στέφανος Κανέλλος και ο Κύριλλος Λιβέριος θα επιχειρήσουν (1819) τη μετάφραση του εγχειρίδιου του Francoeur, *Cours complet de mathématiques pures*. Paris 1809, που τελικά εξεπόνησε ο Ιω. Τσελεπής μια και την είχε αρχίσει πρωτότερα. Σημειώνουμε ότι την ίδια εποχή και στον ίδιο ακριβώς χώρο ένας άλλος λόγιος, και συνεργάτης αργότερα του Φωτιάδη στην Ακαδημία, προβάλλει μια νέα προβληματική για τις θετικές επιστήμες: πρόκειται για τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, βλ. Άλκη Αγγέλου, *Ιωσήπου του Μοισιόδακα, Απολογία*, Μέρος Α', Βιέννη 1780, Αθήνα 1976, σ. πδ'-πι'.

10. Ι. και Δ. Σακελιώνος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 207.

περιγραφή του H. Omont¹¹. Φυσικά, θα γράφτηκε ύστερα από το 1811, χρονιά δηλ. της πρώτης έκδοσης των *Λυρικών*, και πρέπει να αποτελεί ένα από τα πολλά αντίγραφα των *Λυρικών* που κυκλοφορούσαν ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, αφού, άλλωστε, η δημοτικότητά τους ήταν πολύ γνωστή. Από τη μελέτη του χειρογράφου αυτού καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι το παρισινό χειρόγραφο έχει σχέση με την έκδοση του 1841. Αποκλείσαμε δηλ. τις άλλες εκδόσεις 1811, 1814, 1817, 1818, 1821, 1825, 1826, 1831, 1833, 1835, και σταματήσαμε στην έκδοση 1841 (Αθανασίου Χριστοπούλου *Λυρικά*, εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας των αδελφών Φιρμίνων Διδότων, ΑΩΜΑ'), με την οποία το Suppl. grec. 561 έχει πλήρη ομοιότητα με μία μόνη διαφορά: δεν υπάρχει στο χειρόγραφο ο εγκωμιαστικός ύμνος στον ηγεμόνα Αλέξανδρο Γκίκα, στον οποίο ο Χριστόπουλος αφιερώνει την έκδοση του 1841. Κατά τα άλλα, τα περιεχόμενα του παρισινού χειρογράφου είναι τα εξής: φ. 1^r-27^v, Ερατώ, φ. 28^r, λευκό, φ. 29^r-56^v Αφροδίτη, φ. 57^r-65^v Βάκχος, φ. 66^r-74^r Βάκχος Τρυγητής, και τέλος, στο φ. 75^v, τρία δίστιχα του Φωτιάδη, για τα οποία ο λόγος παρακάτω. Το χειρόγραφο δεν ακολουθεί τη διάταξη των προηγούμενων εκδόσεων, αφού δεν είναι χωρισμένο σε εξάστιχα και τετράστιχα ούτε φέρει το καθένα από αυτά τη δική του ονομασία, όπως συμβαίνει με τις προηγούμενες εκδόσεις. Αντίθετα, εδώ, όπως και στην έκδοση του 1841, όπου ο εκδότης δημοσιεύει άτιτλα τα τραγούδια, δεν υπάρχει τίτλος, αλλά αρίθμηση ελληνική —έτσι και στην έκδοση 1841— φυσικά δεν υπάρχει χωρισμός σε τετράστιχα και εξάστιχα— το ίδιο, βέβαια, όπως και στην έκδοση του 1841. Η ομοιότητα αυτή του παρισινού χειρογράφου με την έκδοση του 1841 οφείλεται στον πολύ πιθανό εκδότη της: το Νικόλαο Σάββα Πίκολο¹². Και τούτο, γιατί στο παρισινό χειρόγραφο των *Λυρικών* του Χριστόπουλου ύστερα από το κείμενο των *Λυρικών* ακολουθούν τρία δίστιχα του Λάμπρου Φωτιάδη, δάσκαλου του Πίκολο στο Βουκουρέστι, γραμμένα σε απλό φύλλο χαρτιού συνοδευόμενα από κολακευτικό σχόλιό του¹³.

11. Henri Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, troisième partie, Paris 1888, σ. 277. Πρβ. και ορισμένες πληροφορίες σχετικές με δύο άλλα χειρόγραφα των *Λυρικών* που βρίσκονται στη Bibliothèque Nationale του Παρισιού στην πρόσφατη μονογραφία του Nestor Camariano, *Athanasios Christopoulos - Sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Thessaloniki 1981, 181.

12. Την πληροφορία ότι ο Πίκολος είναι ο επιμελητής της έκδοσης αυτής παρέχει ο βιογράφος του Χριστόπουλου Νικόλαος Κοριτζάς, *Ελληνικά Αρχαιολογήματα*, Αθήνα 1853, σ. λη'. Στην έκδοση του 1841 ο εκδότης φέρεται με το Σ χ χ χχ.

13. Οικονομίδης, *Φωτιάδης*, και Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 459. Ο Πίκολος, ο Χριστόπουλος και ο Κοδικιάς ήταν και οι τρεις τους μαθητές του Φωτιάδη και πολύ πιθανό ο χρόνος της μαθητείας τους κοντά του να συνέπεσε. Ωστόσο, αν και αυτό δε συνέβη, οι τρεις λόγιοι πρέπει να γνωρίστηκαν είτε στο περιβάλλον της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου είτε στους κύκλους της ηγεμονικής αυλής. Ας μη λησμονούμε ότι στο Βουκουρέστι την εποχή που μελετούμε ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός γνώρισε την καλύτερη στιγμή του με τη συρροή εκεί πολλών εκλεκτών λογίων.

Μήπως λοιπόν το παρισινό χειρόγραφο των *Λυρικών* χρησίμεψε στον Πίγκολο και για την έκδοση του 1841; Ή, πιο απλά, αποτελεί κάποιαν αντιγραφή της έκδοσης του 1841 που βρέθηκε στη Bibliothèque Nationale, και της οποίας οι βιβλιοθηκάριοι, κάπου μέσα στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα πρόσθεσαν τα δίστιχα του Λάμπρου Φωτιάδη, που δώρισε ο Πίγκολο, στο χειρόγραφο των *Λυρικών* του Χριστόπουλου; Αυτές οι υποθέσεις είναι πιθανές, αν και νομίζω ότι η παρακάτω είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα: να δωρήθηκαν δηλ. και τα δύο χειρόγραφα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού από τον Πίγκολο και δεμένα μαζί να αποτελέσαν το Suppl. grec. 561.

Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
Θεσσαλονίκη

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΑ II

1. Φίλων πλατωνίζων

Φίλων, *Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὄνειρους* II, 64, 6: *Καθάπερ γὰρ τοῖς δένδροσιν ἐπιφύονται βλάσται περισσαί, μεγάλοι τῶν γνησίων λῶβαι, ἃς καθαίρουσι καὶ ἀποτέμνουσι προνοία τῶν ἀναγκαίων οἱ γεωργοῦντες, οὕτω τῶ ἀληθεῖ καὶ ἀτύφῳ βίῳ παρανέβλασται ὁ κατεψευσμένος καὶ τετυρωμένος, οὗ μέχρι ταύτης ἡμέρας οὐδεὶς εὗρηται γεωργός, ὃς τὴν βλαβερὰν ἐπίφυσιν αὐταῖς ρίζαις ἀπέκοψε. τοιγαροῦν εἰδότες οἱ φρονήσεως ἀσκηταὶ τὸ κατάπλαστον τοῦτ' αἰσθήσει πρῶτον, <εἶτα> διανοία μεταδιόκοντα ἄντικρυς ἐκβοῶσι «θηρίον πονηρὸν ἤρπασε καὶ κατέφαγεν Ἰωσήφ». ἀλλ' οὐ θηρίον ἐξηγρωμένον ὢν ὁ πολυπλοκώτατος τῶν πεφυρμένων ἀνθρώπων τυροπλαστηεὶς βίος, οὗ πλεονεξία καὶ πανουργία σοφαὶ δημιουργοί, τοὺς προσιόντας ἅπαντας εὐωχεῖται;*

Ὁ Φίλων, ὡς συνήθως (βλ. Ἦσυχ. Μιλ. FHG III, 73), μιμεῖται καὶ ἐδῶ τὸν Πλάτωνα «κατὰ τὴν φράσιν καὶ τὴν διάνοιαν»: *Φαῖδρος* 230a ὅθεν δὴ χαίρειν εἶσας ταῦτα πειθόμενος δὲ τῶ νομιζομένῳ περὶ αὐτῶν, ὃ νῦν δὴ ἔλεγον, σκοπῶ οὐ ταῦτα ἀλλ' ἐμαυτὸν εἶτε θηρίον τυγῆανω τυφῶνος¹ πολυπλοκώτερον² καὶ μᾶλλον

1. Ὁ Σωκράτης συσχετίζει τὸν Τυφῶνα, ποῦ συμβολίζει τὴν ἀγριότητα καὶ τὴ δύναμη τῶν παθῶν καὶ γενικότερα τὴν ἀταξία (βλ. Ἑρμείου εἰς τὸν Πλάτωνα *Φαῖδρον* σχόλια 230A) μὲ τὸ ρ. *τύφος* (γιὰ τὴ σημασιολογικὴ του εξέλιξη βλ. J. Taillard, *Les images d'Aristophane*, Paris 1962, 262) καὶ τὸ οὐσ. *τύφος* (βλ. *ἀτύφου μοίρα*) ποῦ σημαίνει αματαιόδοξη φιλαρέσκεια, οἷσηση» (βλ. Διογ. Λαέρτ. VI, 26, 83). Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ χωρίου βλ. Πλούτ. Ἦθ. 1119 b-c (*Πρὸς Κολλότιν* 21), G. J. de Vries, *A commentary on the Phaedrus of Plato*, Amsterdam 1969, 51-2 Πρβ. καὶ S. Kierkegaard, Ἦ ἐπανάληψη (εἰσ., μετάφρ., σχόλια Σ. Σκοπετέα), Ἀθήνα 1972, 32 καὶ 369.

2. Τὸ ἐπιθ. ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Θέοργον 265. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται καὶ

ἐπιτεθιμμένον εἶτε ἡμερώτερον τε καὶ ἀπλούστερον ζῆρον θείας τινός καὶ ἀτύφου μοίρας φύσει μετέχον. Οἱ ἀντιστοιχίες εἶναι ἐμφανεῖς. Πλάτων: *Θηρίον ... Τυφῶνος πολυπλοκότερον... ἀτύφου - Φίλων: ἀτύφου... τετυφωμένος... θηρίον... πολυπλοκώτατος... τυφοπλασθηθείς*. Ὁ Φίλων βέβαια προσαρμόζει στὶς ἀνάγκες τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλικοῦ χωρίου τὴν πλατωνικὴ εἰκόνα, ποῦ εἶχε καθιερωθεῖ ὡς παροιμιακὴ ἔκφραση (Γρηγ. Κύπρ. ΙΙΙ 72. Ἀποστ. XVII, 36. Σουῖδας, γλ. *Τυφῶν, Σαραπίων*).

2. Τὸ γὰτὶ τοῦ κηπουροῦ

Ἡ παροιμία γιὰ τὸν ὀκνηρὸ κηπουρὸ ἀπαντᾷ στὰ χφφ τῶν μsn. παροιμιῶν ποῦ ἐξέδωσε ὁ K. Krumbacher³ μὲ τὶς ἀκόλουθες μορφές:

1. *Κηπουρέ, συνέπαρε· καὶ θέλω νὰ ποτίσω!* (M)
2. *Κηπουρέ, συνέπαρε· νὰ ἔμπω νὰ ποτίσω!* (K)
3. *Κηπουρέ, συνέπαρε· λέγει· λῦσε τὸν σκύλον!* (G)
4. *Κηπουρέ, συνέπαρε· λέγει· νὰ ψυχῆ!* (F)
5. *Κηπουρέ, συνέπαρε· λέγει· νὰ ψηψί!* (I)

Ὅρθα παρατηρεῖ ὁ Krumbacher ὅτι οἱ διαλογικὲς αὐτὲς παροιμίαι ἔχουν ἀνεκδοτολογικὸ χαρακτήρα· κάποιος περαστικός παρακαλεῖ ἕναν κηπουρὸ νὰ τὸν βοηθήσει νὰ σηκώσει ἕνα βαρὺ φορτίο (καλάθι, σακί) —τὸ «συνέπαρε» εἶναι προστακτικὴ ἀορίστου τοῦ συνεπαίρνω, *mitaufheben*— ἀλλὰ ὁ κηπουρὸς προσποιεῖται ὅτι δὲν ἄκουσε —δὲν ὑπάρχει πιὸ κουφὸς ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ δὲν θέλει νὰ ἀκούσει— ἢ δὲν κατάλαβε ἢ προφασίζεται ὅτι θέλει ἐκείνη τῇ στιγμή νὰ ποτίσει ἢ ἀκόμη, στὴν περίπτωσι 3, διατυπώνει μιὰν ἀπειλή. Γιὰ τὶς παραλλαγὰς 4 καὶ 5 ὁ Krumbacher (σ. 146) σημειώνει: *In F sagt er: Nά, ψυχῆ, was Crusius a.a.O. für eine Grussformel hält. Wörtlich heisst es einfach: «Hier (Da), Seele»; mag man nun ψυχῆ wie immer erklären, jedenfalls kann Nά ψυχῆ nicht bedeuten: «Hier bin ich, dir zu helfen». Das müsste anders ausgedrückt werden; die Bezeichnung des persönlichen Pronomens dürfte bei νά nicht fehlen. So, wie die Worte dastehen, geben sie überhaupt keinen vernünftigen Sinn, und*

κυριολεκτικῶς (ὁ Τυφῶν ἦταν ἕνα «ἐκκοταγκάμανον» ὄφιοειδὲς τέρας, Ἡσιοδ. *Θεογ.* 824 κ.ε.) καὶ μεταφορικῶς (σὲ ἀντίθεσι μὲ τὸ «ἀπλούστερον»). Τὸ οὖς *πολυπλοκία* σὲ μτφρ. σημασία χρησιμοποιεῖται ἀπὸ χριστιανοὺς συγγραφεῖς γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ διαβόλου. Ἐρμᾶς 4, 3, 4 ὁ Κύριος ἔγνω τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀθρώπων καὶ τὴν πολυπλοκίαν τοῦ διαβόλου.

3. K. Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter*, München 1894, ἀνατ. Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York 1969, σ. 78, 118, 144-151 (σχολιασμός).

wahrscheinlich sind sie in der That nicht richtig überliefert, sondern durch Konjektur des Excerptors F aus der Lesart I entstanden: «Da, Pst, Pst». Der Gärtner, der um den Dienst ersucht wird, sagt etwas, was ganz ungereimt ist».

Καὶ οἱ δύο γραφές *ψυχή* καὶ *ψηψί* εἶναι ἐσφαλμένες· ὁ κηπουρὸς προσποιεῖται ὅτι δὲν ἄκουσε τὴν παράκληση γιὰ βοήθεια καὶ ἀρχίζει νὰ καλεῖ, δῆθεν ἀδιάφορα, τὸ γατάκι του: Νά⁴ ψί-ψί⁵. Συνεπῶς: *Κηπουρέ, συνέπαρε! Λέγει: Νά ψί-ψί.*

3. Παροιμία δημόδεις... Μαξίμου τοῦ Πλανούδου 234-235

*εἶχόν σε, παιδίον, εἶχόν σε ἀφορμὴν·
ἔθροπτον διά σε καὶ ἥσθιον ἐγώ.*

Ed. Kurtz⁶: «No. 234 und 235 scheinen zusammenzugehören und die Klage zu enthalten: ich hatte dich, o Sohn, ich hatte dich zur Stütze; durch dich ist nun auch mir das Leben (?) ganz vernichtet». 'O O. Crusius⁷ ἐρμηνεύει τὸ παροιμιακὸ δίστιχο ὡς ἐξῆς: «'ich habe dich besessen, Tochter, und durch dich die beste Beschönigung (gewöhnliche Bedeutung von ἀφορμὴ im Neugriechischen): um dich macht' ich Aufwand und ich selbst konnte schmausen'» sagte die Mutter (vgl. 236 Βλέπε μητέρα καὶ ἄγου θυγατέρα), als sie von der jungen Frau Abschied nahm». 'Ο λόγος εἶναι προφανῶς γιὰ μιὰ μητέρα ἢ παραμύθια ποὺ παραπονιέται γιὰ τὴν ἀπώλεια ἢ μάλλον γιὰ τὸ μεγάλωμα τοῦ παιδιοῦ ποὺ φρόντιζε: ὅταν σὲ εἶχα παιδί σὲ χρησιμοποιοῦσα ὡς δικαιολογία· ἔτριβα γιὰ σένα καὶ ἔτρωγα ἐγώ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο φρόντιζαν τὰ παιδιά καὶ οἱ ἀριστοφάνειες τίτθαι ('Ιππ. 714 κ.έ.):

*'Αλλαντοπόληξ ὡς σφόδρα σὺ τὸν δῆμον σταντοῦ νερόμακας.
Κλέων ἐπίσταμαι γὰρ αὐτὸν οἷς ψομίζεται.
'Αλλαντοπόληξ Κᾶθ' ὅσπερ αἱ τίτθαι γε σιτίζεις κακῶς⁸.
μασόμενος γάρ⁹ τῷ μὲν ὀλίγον ἐντίθης,
αὐτὸς δ' ἐκείνου τριπλάσιον κατέσπακας.*

4. Γιὰ τὸ δεικτικὸ μόριο Νά <ἀρχ. ἡ-νί< ἦν (ὅταν χρησιμοποιεῖται σὲ κάλεσμα κατοικιδίων ζώων δηλώνει τὴν παροχὴ τροφῆς) βλ. Γ. Χατζιδάκι, *MNE* 2, σ. 100 καὶ 400, Δ. Γεωργακά, *Λεξικ. Διελτίον* 2, σ. 137.

5. Β. Καλογεράς, *'Ηχοποιήτες λέξεις καὶ ρίξεις στὴν ἑλληνικὴ, Θεσσαλονίκη* 1975, σ. 207: «Τὸ *ψί-ψί* χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ καλέσουμε τίς γάτες (πρβ. ΝΕ *ψιψίνα*, *ψιψίκα*), τὸ *ψιτ* γιὰ νὰ τίς διώξουμε».

6. *Die Sprichwörterammlung des Maximus Planudes* ("Ἐτεραὶ παροιμίαι δημόδεις ἀλλελεῖσαι παρὰ τοῦ σοφοτάτου Κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδου), Leipzig 1886.

7. Über die Sprichwörterammlung des M. Planudes, *Rh.M.* 42 (1887) 420.

8. Γρηγ. Κύπριος II, 82 'Αποστόλιος XI, 55.

9. Scholia in Aristophanem 12, In equites (ἐκδ. D. M. Jones), Groningen - Amsterdam 1969. 717a. «μασόμενος γάρ· ἡσθίον ἢ διαμασόμενος· ἐπέμνε δὲ τῇ ὁμοίῳσει, τὴν ῥαδιουργίαν

4. Αἰσώπου λόγοι, 101 (Krumbacher 88)¹⁰

Τέχνη νοσεῖ μέν, οὐκ ἀποθνήσκει δέ.

Ἑρμηνεία

Τύχη τὴν τέχνην τοῖς βροτοῖς εἶναι φημι

Πρὸς βραχὺ δὲ πίπτουσα αὐθις ἀνίσταται.

Καὶ ὁ K. Krumbacher (*Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter*, Sitzungsberichte der philos. - philol. - hist. Klasse der k. bayr. Ak. d. Wiss., 1900, ἀρ. 88) καὶ ὁ C. E. Gleye (*Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter*, *Philologus* 71, 1912, 553) καὶ ὁ A. Sonny (*Zur Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter*, *Philologus* 72, 1913, 550) νομίζουν ὅτι ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὶς καλῆς τέχνης: «Die Kunst wird krank, stirbt aber nicht» (Krumbacher). Καὶ στὴν παροιμία ὁμοίως αὐτὴ καὶ στὸ χωρίο τοῦ Πετρωνίου 46,8 *Litterae thesaurum est, et artificium nunquam moritur*, ποῦ παράβαλε ὁ Sonny, δὲν πρόκειται γιὰ τὴν Τέχνην μὲ κεφαλαῖο Τ, ἀλλὰ γιὰ τὶς βάνουσες τέχνης (πρβ. «μάθε τέχνη κι' ἄσ' τηγε, καὶ σὰν πεινάσεις πιάσε την»). Τὸ νόημα εἶναι ὅτι κατὰ περιόδους οἱ τεχνίτες μπορεῖ νὰ ὑποαπασχολοῦνται, ὅμως δὲν κινδυνεύουν νὰ μείνουν ὀλότελα χωρὶς δουλειά. Καὶ σήμερα ἡ παροιμία εἶναι σὲ χρῆση καὶ γιὰ τὴν τέχνη (*artificium*) καὶ ἰδίως γιὰ τὸ ἐμπόριο: «τὸ ἐμπόριο ἀρρωσταίνει (ἢ ψυχομαχεῖ), μὰ δὲν πεθαίνει» βλ. καὶ I. Βενιζέλος, *Παροιμίες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1965², σ. 304: «Τὸ ἐμπόριον ἀρρωσταίνει κάποτε, μὰ δὲν πεθαίνει».

5. Χίλια φιλήματα

Ἄρισταίνετος, Ἐπιστολαί II, γ' 9-14 (Ἑταίρας ἀπολογία πρὸς ὑποκνιζόμενον φίλον. *Χελιδόνιον Φιλωνίδη*) εἰ μέντοι εἰδείης, ὅτι καὶ νυκτηγρετούσα διεμνημόνευον, καὶ <τὴν> σὴν ἐπιστολὴν ὡς αὐτοχειρὶά μάλιστα γεγραμμένην μέσην ὑπέθηκα τοῖς μαστοῖς, τὴν ἐπὶ σοὶ διεκπηδῶσαν παραμυθουμένη καρδίαν, ἐντεῦθεν ἂν ἤδη χίλια παρασκευάζου φιλήματα.

ἐπιζητούμενος τῶν τροφῶν ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος. αὐταὶ γὰρ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι πάσας τὰς τροφὰς δι' ὀλοκλήρον τὰ παιδία ἐσθῆναι, αὐταὶ λαμβάνουσαι καὶ διαμασόμεναι, οὕτω μετὰ τὸ κατεργάσασθαι τὰ ἐδάσματα ἐξαιροῦσαι τοῦ ἰδίου στόματος, ἐπιθέουσι τοῖς τῶν παιδίων. εἴτα συμβαίνει τὰς ἀγνώμονας ὀλέγα μὲν διδόναι τοῖς παιδίοις, αὐτὰς δὲ κατεσθῆναι τὰ πλείονα. κατὰ τὰς τίθας οἶν. φησὶν, ὁ Κλέων ὀλέγα τῷ δήμῳ χαρίζομενος, αὐτὸς πλείω κερδαίνει καὶ λαμβάνει». Πρβ. καὶ Ἄριστοτ. Ῥητορ. III 4.3 ὁ Δημοκράτης ἤκασε τοὺς ῥήτορας ταῖς τιθαῖς αἰ τὸ ψέγμισμα καταπίνουσαι τῷ σιάλῳ τὰ παιδία παραλείφουσι.

10. Ben Edwin Perry, *Aesopica I*, Urbana 1952, σ. 280.

Ἡ συμπλοκή *χίλια φιλήματα*, πού δὲν ἀπαντᾷ, ὅσο ξέρω, σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, ἴσως ἀποτελεῖ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Κάτουλο, 5,7-9.

Da mi basia mille, deinde centum,
dein mille altera, dein secunda centum,
deinde usque altera mille, deinde centum¹¹.

Τὰ basia catulliana εἶχαν γίνεи παροιμιώδη στὴν ἀρχαιότητα (βλ. Martialis VI 34,7· XI 6,14· XII 59,3) καὶ ὁ Ἀρισταίνετος φαίνεται νὰ εἶχε πλατιά γνῶση καὶ τῆς λατινικῆς γραμματείας¹².

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΕΞΗΓΗΣΗ» ΤΟΥ ΤΖΕΤΖΗ

Τα συμπληρωματικά στοιχεία που ακολουθούν αναφέρονται στο πρόσφατο μελέτημά μου για την editio princeps της *Εξήγησης* του Τζέτζη: *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 143-189 (οι αριθμοί έξω από την παρένθεση δηλώνουν τη σελίδα της μελέτης μου).

(α) 152 (*Εξήγηση* 22, 27-23, 6) Τα testimonia του Erbse (σ. 65) στο Σχόλιο Α 1h της *Ιλιάδας*, όπου ετυμολογείται το ὄνομα Ἀχιλ(λ)εύς, προσφέρουν περισσότερα παράλληλα ἀπὸ ὅ,τι ο εκδότης.

(β) 161 (*Εξήγηση* 45, 9-10) Για την ἀναλογία ουρανοῦ καὶ κεφαλοῦ βλ. ἐπίσης Γαληνοῦ *Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην καὶ Πλάτωνα δογμάτων* Β', V σ. 230-231 Kühn.

(γ) 169 (*Εξήγηση* 70, 1-18) Για την τιμωρία του Ευρυτίωνα βλ. ἐπίσης Σχόλια στο *Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι* του Λουκιανού σ. 35, 20-21 Rabe.

(δ) 170 (*Εξήγηση* 74, 10 κ.ε.) Για τη γέννηση του Κενταύρου βλ. ἐπίσης Σχόλια στο *Αναβιόντες ἢ αλιεύς* του Λουκιανού σ. 132, 23 κ.ε. Rabe, ὅπου το

11. Για τὴν ἐπίδραση τοῦ ποιήματος σὲ μεταγενέστερους βλ. F. Stoessl, Die Kussgedichte des Catull und ihre Nachwirkung bei den Elegikern, *Wiener Studien* LXIII (1948) 102-16. C. P. Segal, Catullus, 5 and 7, a Study in Complementaries, *AJP* LXXXIX (1968) 284-301.

12. Ov. *Metam.* V, 192f: Ἀριστ. I, 10,40· Plin. N. H. 36,28: Ἀριστ. I, 11,11· Sidonius Apoll. *Carm.* 23,268: Ἀριστ. I, 26,18· Val. Maximus 5,7 ext.: Ἀριστ. I, 13, Τὰ χωρία αὐτὰ (παράλληλες ἐκφράσεις, μιμήσεις, κρυπτομνησίες) ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν O. Mazal, *Aristaeneti Epistularum libri II*, B. G. Teubner, Stuttgart 1971, ad locos.

όνομά του ετυμολογείται από το *τήν αὔραν κεντεῖν*. Την ίδια ετυμολογία δέχεται και ο Τζέτζης (*Εξήγηση* 75, 4-6). Για τη σημασία της λέξης *αὔρα* βλ. *Χιλιάδες* VII 37 και IX 461, 463, 466 Leone και Ευστάθιο 102, 20. Για την ετυμολογία προβάλλει αντιρρήσεις ο Ευστάθιος (*Scholia in Aristophanem* I iii 2, Groningen 1974, σ. 4 Koster), ο οποίος τονίζει ότι το *ἄβρα* γράφεται με βήτα.

(ε) 153 Στα παραδείγματα που ο Τζέτζης παραθέτει με ρητή αναφορά στην πηγή του πρόσθεσε: Αριστοτέλη *Περί ουρανού* 290 b13 (*Εξήγηση* 152, 7)· Πορφύριο, *Αφορμαί προς τα νοητά* σ. 31, 4-8 Lamberz (*Εξήγηση* 47, 22-26).

(στ) 175 (*Εξήγηση* 95, 20-24) Για το πυραμοειδές σχήμα της φωτιάς βλ. και Αριστοτέλη *Περί ουρανού* 304 a 15 κ.ε.

(ζ) 177 (*Εξήγηση* 131, 23-26) Για το σφαιροειδές και τυμπανοειδές σχήμα της γης βλ. Αριστοτέλη *Περί ουρανού* 294 a 1.

Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να επανορθώσω και δύο παραδρομές της μελέτης μου:

(α) 154 (*Εξήγηση* 33, 4) Το *Βοιωτία* δεν χρειάζεται να διορθωθεί σε *β' ραψωδία*, γιατί *Βοιωτία* είναι ένα άλλο όνομα του «νεών καταλόγου»· βλ. σχετικά Ευστάθιο 163, 14 και 262, 27.

(β) 175 (*Εξήγηση* 95, 16-18) Το όνομα *Ἀλκίνοος* έχει διορθωθεί από τη νεότερη έρευνα σε *Ἀλβίνος*· βλ. σχετικά *Der kleine Pauly* I 267, s.v. Alkinoos 3. Εκτός από το χωρίο του Αλβίνου πρόσθεσε και *Των Αράτου φαινομένων προς εισαγωγὴν ἐκ τοῦ Ἀχιλλέως περὶ τοῦ παντός*, σ. 37, 29-38, 2 Maass και *Σχόλια στον Ευκλείδη* XIII 81 (V 2 σ. 309, 1-2 Heiberg).